

BAKI UNIVERSITETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 1, 2025

Bakı – 2025

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ**UOT 349.3; 364.3-3****LAYIQLI HƏYAT HÜQUQUNUN ƏSAS ELEMENTİ KİMİ
SOSIAL MÜDAFİƏNİN NƏZƏRİ ƏSASI,
UNİVERSAL STANDARTLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ****Z.H.ƏLİYEV, M.S.RƏHİMOVA***Bakı Dövlət Universiteti**aliyevzh@gmail.com**melek.rahimovafff@gmail.com**<https://orcid.org/0009-0009-3879-361X>*

Layiqli həyat hüququ kompleks sisteminə daxil olan əsas elementlərindən biri də sosial təminat hüququdur. Hüququn əsasında sosial müdafiə və sosial xidmətlər dayanır və onun realizəsi dövlətlər üçün pozitiv öhdəliklər yaradaraq cəmiyyətin hər bir üzvünün maddi vəziyyəti, yaşı, cinsi, sağlamlıq imkanları və s.-dən asılı olmayaraq onların layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasına yönələn akytiv fəaliyyət tələb edir. Əsas məqsədi sosial ədalət və sosial bərabərlik ilə yanaşı, sosial rifahı təmin etmək, habelə iqtisadi siyasəti adekvat çarələri ilə zənginləşdirmək, iqtisadiyyatdakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və sosial tarazlığı təmin etməkdən ibarət olan bu fəaliyyət son nəticədə vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təminatına yönəlir. Müvafiq hüquq nisbi xarakter daşıyaraq həm də dövlətlərin iqtisadi göstəriciləri, mövcud resurları və inkişaf tendensiyalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məqalədə ətraflı tədqiq olunan sosial təminat hüququ, onun nəzəri və hüquqi bazası müvafiq hüququn həyata keçirilməsi və hərtərəfli, davamlı və adekvat olaraq tənziqlənməsi istiqamətində olduqca zəngin resurs rolunu oynayır, sosial təminatın universal tendensiyaları ilk dəfə təsnifləndirilərək DİM Məqsədləri aspektindən araşdırılır, müəlliflər tərəfindən müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: Layiqli həyat hüququ, layiqli həyat səviyyəsi, sosial müdafiə, sosial xidmət, sosial müavinət, universal standartlar, beynəlxalq müqavilə, regional tənziqlənmə.

I. Giriş

Layiqli həyat hüququnu araşdırarkən onun kompleks hüquq sistemi əmələ gətirdiyi və nisbi hüquq olaraq individual xarakter daşdığından şahidi oluruq. Bu hüquq sistemi özündə layiqli həyat səviyyəsinə çatmağın ən təməl vasitələrini birləşdirərək insanların ədalətli, təhlükəsiz və ləyaqətli şəraitdə yaşamasını şərtləndirir. Digər bir tərəfdən isə müvafiq sahədə yaranan ictimai

münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətini dərk edən dövlətlər onlara hüquqi tənzimləmə yolu ilə normativ təsir göstərir və nəticədə ictimai münasibətlərin strukturu, demək olar ki, hüquq sistemi kimi sosial təminatın strukturunu təkrarlayır [37]. Fiziki, psixoloji, sosial və iqtisadi cəhətdən sağlam və azad olan şəxslər sosial təminat hüquqlarının realizəsində şəxsən məsuliyyət daşıyırlar. Müəlliflərdən bəziləri sosial təminat sahəsində insan hüquq və azadlıqlarının realizəsini insanın şərəf və ləyaqətinin hüquqi müdafiəsi ideyaları ilə əlaqələndirirlər [12, s. 87-88]. Baxmayaraq ki, onların müvafiq hüquqlarının təminatı dövlətlər üçün pozitiv öhdəliklər formalaşdıraraq həmin dövlətlər tərəfindən müəyyən fəaliyyətin həyata keçirilməsini və səmərəli siyasət formalaşdırılmasını labüd edir. Bu siyasət sosial aspektdən müvafiq sahənin inkişafı, şəxsin və sosial qrupların tələbatlarının təmin edilməsi və əlaqələndirilməsi ilə sıx bağlıdır [13, s. 37]. Başqa sözlə, sosial siyasətin əsas məqsədi sosial ədalət və sosial bərabərlik ilə yanaşı, sosial rifahı təmin etmək, habelə istisadi siyasəti sosial çalarlarla zənginləşdirmək, iqtisadiyyatdakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və sosial tarazlığın təmin edilməsindən ibarətdir [11, s. 46-47]. Bu siyasətin başlıca məqsədi rifah vəziyyətinin təminatı və rifah halının yüksəldilməsinə xidmət edir ki, bu da müvafiq aktiv fəaliyyətlərlə həyata keçirilir. Müəlliflər bunu dövlətin sosial funksiyası ilə əlaqələndirir və buna aşağıdakı formada tərif verirlər: Sosial funksiya – cəmiyyətin hər bir üzvünün maddi vəziyyətindən, yaşından, cinsindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq normal yaşayış səviyyəsinin təmin olunmasına yönələn dövlət fəaliyyətidir [10, s. 32]. Başqa sözlə, dövlətin sosial funksiyası dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş müavinətlər hesabına hər bir insan üçün azad və layiqli həyat səviyyəsinin təminatına yönəlmiş şərait yaradan, müxtəlif səbəblərə görə əmək münasibətlərinə daxil ola bilməyən şəxsləri müdafiə altına alan dövlət fəaliyyətidir [36, s. 113]. Bu funksiya azad, hüquqi dövlət istiqamətində birgə yaşayış qaydalarını və layiqli həyat səviyyəsini ifadə edir [10, s. 35].

II. Sosial müdafiə hüququ və onun növləri

Sosial xidmət institutu başlıca olaraq sosial alimentləşdirmə metodundan istifadə edir, çünki onun mənbəyini əsasən dövlət vəsaitləri təşkil edir [6, s. 7]. İdealistlər, hər kəs düzgün hərəkət edərsə, dövlətə ehtiyac olmaz fikrini müdafiə edirlər. Lakin qeyd olunmalıdır ki, sosial xidmət sahəsində dövlət təkbaşına deyil qurum və təşkilatlar habelə vətəndaşlarla birgə fəaliyyət göstərməlidir. Yalnız bu halda səmərəlilik əldə oluna bilər. Digər qrup müəlliflər isə iddia edirlər ki, minimum həyat səviyyəsinin təmin olunması üçün dövlətin vətəndaşlara verdiyi sosial hüquqlar layiqli həyat səviyyəsinin təminatına yönəlmiş tədbirlərdəndir [11, s. 38]. Biz bu fikirlə razılaşmırıq, layiqli həyatın yalnız minimal standartlarla deyil, ondan daha artıq təminat vasitələri və maliyyə vəsaitləri ilə realizə olunması daha ağılabatandır.

Təbii ki burada digər qurumlar, QHT-lər, özəl sektor və s. subyektlər tərəfindən sosial təminat mənbələrinin formalaşdırılması təqdirəlayiqdir. A.Y.Nekrasov qeyd edir ki, müvafiq subyektlər peşəkar ödənişli xidmətlərlə könüllü xidmətləri əlaqələndirir, onlar həmin xidmətləri əhaliyə bilavasitə, çətin inzibati prosedurlara əl atmadan təqdim olunmasını təmin edir, əhaliyə təxirəsalınmaz yardım göstərirlər. Bütünlükdə isə təminatın hansı mənbələr hesabına formalaşdırılmasından asılı olmayaraq o hər zaman ictimai xarakter daşıyır [1, s. 84].

Beynəlxalq sənədlərdə qeyd olunur ki, sosial təminatın tərkibinin yaranması üçün insanların üzləşdiyi gözlənilməz halların səbəbindən asılı olmayaraq hər hansı bir xəstəliyi, hamiləlik, həbs və onların arzuolunmaz nəticələri daxildir [30]. Yaşayış minimumunun özü isə iki növü fərqləndirilir: 1) Mənəvi və sosial tələbatlara yönəldilmiş sosial yaşayış minimumu; 2) qida, geyim, mənzil kimi fizioloji tələbatların ödənməsinə yönəldilmiş fizioloji yaşayış minimumu [2, s. 21].

Hüquq alimləri iddia edirlər ki, sosial təminat və onun ayrı-ayrı institutları sahəsində aparılan islahatların əsas məqsədi maliyyə problemlərinin həlli və qanunvericilikdə mövcud ədalətsizliklərin aradan qaldırılmasına yönəlidir. Lakin dövlət tərəfindən həyata keçirilən müvafiq islahatlar problemləri köklü həll etmir, həmin halları müəyyən müddətə aradan qaldıraraq onun təsirini azalda bilir [3, s. 51]. Layiqli həyat hüququ sferasında ən çox müdafiəyə ehtiyac duyan şəxslər, heç şübhəsiz, əhalinin həssas qrupuna mənsub olan təbəqəsidir. Çünki onlar müvafiq sahədəki problemlərini təkbaşına həll etməyə qadir deyillər. Məhz buna görədir ki, həmin qruplar, yəni işsizlər, əlillər, ahıllar, uşaqlar, ailə başçısını itirmiş şəxslər, qaçqın və məcburi köçkünlər və s. insanların layiqli həyat səviyyəsini dövlət öz orqanları vasitəsilə təmin etməyə mükəlləfiyyətlidir. Sosial müdafiə aztəminatlı ailələrin öz tələbatlarına adekvat şəkildə mütənasib olan həyat səviyyəsinə malik olmadıqları və ya həmin mal və xidmətləri pul şəklində ifadə edilən yaşayış minimumu hesabına sərbəst şəkildə alması üçün iqtisadi şəraitə sahib olmadıqlarında formalaşır [4, s. 19].

Sosial təminat yalnız dövlət hesabına alimentar öhdəlikləri deyil, həm də insanların təməl ehtiyaclarına yönəlmiş vasitələri də nəzərdə tutur [1, s. 84]. Bu müdafiə mexanizmi obyektiv olaraq insanlar üçün spesifik hüquq – sosial müdafiə hüququnu formalaşdırır. Sosial təminat hüququ – insanın layiqli həyat səviyyəsinin layiqli və ləyaqətli, habelə tələbatlarına adekvat yönəlmiş maddi təminat hüququdur. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial təminat həm də imkansız və təcrid olunmuş şəxslərin qida, mənzil, adekvat həyat səviyyəsi, təhsil, sağlamlıq və s. əsas hüquqlarının həyata keçirməsinə imkan verən hüquqdur [39]. BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarının müavini olan Volker Türk 25 sentyabr 2023-cü ildə tədbirlərin birində öz çıxışında

qeyd edir: Sosial təminat hüququ o deməkdir ki, insanlar xəstələndikdə, yaralananda, hamilə olduqda, işsiz olduqda, təqaüdə çıxanda, əlilliyi olanda, bir sözlə, ehtiyacı olanda dəstək tapmaq imkanına malik olmalıdır. BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsinin rəhbəri Pradeep Wagle isə sosial müdafiənin təmin edilməsi, inkişaf hüququ və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və bərabərsizliklərin azaldılması istiqamətində mühüm addımlar olduğunu qeyd edir [38].

Sosial təminat hüququ ümumi və xüsusi hüquqlara bölünür [2, s. 9] və müəyyən bir sistem əmələ gətirir ki, bu da hüquq alimlərinin dili ilə desək, uzunmüddətli perspektiv üçün işləyən fəvqəladə və olduqca mürəkkəb bir münasibətlər topsunu təşkil edir [2, s. 7]. Sistemin səmərəli fəaliyyəti üçün bir sıra prinsipin mövcudluğu əsas şərtlərdəndir. Bu prinsiplər müvafiq sahədə ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının mahiyyətini və məzmununu özündə əks etdirən əsas başlanğıclar və ideyalardır [5, s. 20]. Onlar sosial xidmət qanunvericiliyinə nüfuz edərək onun daha mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir: 1) Dəstək prinsipi – burada ictimai birliklər və QHT-lər dövlətin bu sahədə olan funksiyalarından bəzilərini daşıyaraq ilkin dəstəyi göstərir, sonra dövlət fəaliyyətə keçir; 2) Sığorta prinsipi – sosial sığorta ödəmələri ilə sosial xidmət növlərinin həcmi arasında qarşılıqlı əlaqə və mövcud sahənin sığorta ödəmələri hesabına maliyyələşdirilməsi; 3) Təminat prinsipi – vergilər hesabına maliyyələşdirilmə; 4) Himayəçilik prinsipi – büdcə hesabına maliyyələşdirilmə; 5) Universallıq – sosial xidmətin ölkənin bütün əhalisinə şamil olunması; 6) Ümumilik – bütün sosial risk hallarını əhatə etməsi; 7) İdarəetmənin vahidliyi – tənzimləmə dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilir; 8) Göstərilən xidmətlərin eyniliyi – hər kəsə bərabər şamil olunmanı nəzərdə tutur və s. [5, s. 19]. Lakin bu ümumi prinsiplərdən başqa, sosial təminat qanunvericiliyi əsasında bu hüquq institutu üçün spesifik olan bir sıra prinsiplər də müəyyən olunmuşdur:

- Sosial xidmətin insanın layiqli həyat şəraitinə təminat verəcək səviyyədə mövcudluğu prinsipi;

- Sosial xidmət sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi prinsipi; Ömürlük prinsipi [5, s. 21].

Bu prinsiplər vasitəsilə əhalinin sosial müdafiəsinin tərkibi aydınlaşdırılır və müvafiq sahədə mövcud təminatlar hesab edilən məhkəmə müdafiəsi hüququ, qanunların riayət edilməsinə nəzarət və s. təminatlar şərtləndirilir [7, s. 72-73].

Sosial sistemin strukturunda pensiya təminatı institutu, sosial müavinətlər və kompensasiya ödəmələri institutu, habelə tibbi yardım və müalicə institutları kimi bir sıra müstəqil yarım institutlardan ibarət müvafiq sabit

kompleks formalaşdırdığının da şahidi oluruz [6, s. 7]. Həmin institutlardan biri sosial xidmət sahəsidir, hansı ki bu hüquq münasibətlərinin yaranmasında əsas kimi sosial risklər, sosial hallar, çətin həyat şəraiti qəbul edilir, hansı ki bu zaman onun layiqli həyat səviyyəsi mövcud deyildir və layiqli həyat hüququ təmin olunmayacaqdır. Lakin bu hüquq münasibətlərinin formalaşmasında şəxsin iradə ifadəsi ilə bərabər və dövlət sosial müdafiə orqanının qərarı da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müvafiq sahədə tədqiqat işi aparən hüquq alimləri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, sosial yardıma ehtiyacı olan şəxsin çətin vəziyyətə düşməsində təqsirli olub-olmamasından, habelə xəzinə vəsaitlərindən yardım istəyə bilmək üçün əvvəllər büdcəyə vergi ödəyib-ödəməməsindən asılı olmayaraq yaranır. Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri ikitərəfli xarakter daşıyır. Bu münasibətlərdə bir tərəf dövlət, digər tərəf isə sosial yardıma ehtiyacı olan fiziki şəxs olur və onlar hər zaman bərabərhüquqludurlar. Müvafiq münasibətlərin spesifik cəhəti münasibətlər üçün subyektlərin xüsusi dairəsinin hər zaman xarakterik olması təşkil edir [6, s. 9].

Müəlliflər sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərini hüquqi təbiəti etibarilə qeyri-müqavilə xarakterli sosial öhdəlik hüquq münasibətlərinə aid edir və onları qüvvədə olma müddətinə görə isə üç qrupa ayırırlar:

- 1) Vəzifələrin birdəfəlik icrası ilə xitam olunan hüquq münasibətləri;
- 2) Zamana görə qüvvəsinin mütləq müddəti müəyyən edilmiş hüquq münasibətləri;
- 3) Zamana görə qüvvəsinin qeyri-müəyyən olduğu hüquq münasibətləri [6, s. 8-9].

Müvafiq hüququn realizəsi prosesində vətəndaşlara müəyyən sosial müavinətlərin təyin olunması vacib prosedur qaydalarındandır. Sosial müavinətlər – tam və ya qismən itirilmiş əmək haqqının kompensasiyası və ya bərpası məqsədilə verilən və ya əlavə maddi yardım məqsədi daşıyan, habelə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş sabit çərçivələrə və şərtlərə malik aylıq və ya birdəfəlik pul məbləği formasında sosial dəstəkdir. Həmin müavinətlərin təsnifatı isə tədqiqatçılar tərəfindən müvafiq müavinətin məqsədinə, ödənilmə müddətinə, ödənilmə mənbələrinə, bu müavinəti alan vətəndaşların kateqoriyası və digər meyarlara görə təsnifləndirilir [2, s. 61-62]. Lakin bu müavinətlərin ödənməsi və sosial dəstəyin göstərilməsi üçün müvafiq prosedur şərtləri ödənməlidir. Bəs kimlər, daha doğrusu vətəndaşların hansı kateqoriyasına daxil olan fiziki şəxslər sosial müdafiə və sosial müavinət almaq hüquqlarına malikdirlər? Hər bir dövlət üçün daxili normalara uyğun olaraq onun yurisdiksiyası altında olan vətəndaşlarının qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyi və ya əliliyi olduqda, ailə başçısını və ya əmək qabiliyyətini itirdikdə, işsiz olduqda və s. hallarda müvafiq hüquqları yaranır. Habelə, bu əsaslar sosial müavinətlərin növlərinin fərqləndirilməsində də əsas rol oynayır. Müxtəlif ölkələrin qanunvericilik aktlarına nəzər sal-

dıqda aşağıdakı sosial müavinət növlərinin mövcudluğunun şahidi oluruq:

- Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət;
- İşsizlik müavinəti;
- Dövlət qulluqçularına ödənilən ömürlük müavinət;
- Yaşa görə müavinət;
- Əlilliyə görə müavinət;
- 16 yaşadək əlil uşaqlara müavinət;
- Ailə başçısının itirilməsinə görə müavinət;
- Müəyyən şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək) uşaqlarına müavinət;
- Valideynini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum uşaqların qəyyum və himayəçilərinə müavinət;
- Bir yaşadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinət;
- Uşağın anadan olmasına görə müavinət;
- Dəfn üçün müavinət;
- Məsul şəxs tərəfindən verilən müavinət və s.

Müəlliflər, həmçinin sosial xidmətin bir sıra növlər üzrə təsnifatını da aparırlar. A.L.Blaqodirin sosial xidmətin vətəndaşların sosial hüquqlarını əhatə edən klassik və qaçqınların və məcburi köçkünlərin hüquqlarını əhatə edən qeyri-klassik növünü fərqləndirir. E.Q.Tuçkova və M.L.Zaxarov sosial xidməti ən mühüm, dolay və qeyri-mühüm növlərə ayırırlar. M.O.Buyanov sosial xidmətin növ bölgüsünü xidmət görən və xidmət göstərən subyektlərə, şərtlərinə, formasına, həcminə görə fərqləndirməyi təklif edir. Prof. M.N.Əliyev sosial xidmətin evdə sosial xidmət, yarımstasionar sosial xidmət və stasionar sosial xidmət kimi üç növünü ayırır. Digər qrup müəlliflər isə növlər sırasına təcili sosial xidmət növünün daxil edilməsini təklif edirlər [9, s. 151].

III. Sosial müdafiə hüququnun universal standartları

Sosial təminat hüququnun universal standartları Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) tərəfindən Konvensiya və ya Tövsiyələr formasında qəbul edilərək müvafiq sahədə beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış standartları müəyyən edir, sosial təminat siyasətini və texniki məsləhətlərini istiqamətləndirən əsas istinadlar hesab olunur. Sosial təminat standartları dövlətlərin təkmilləşdirilmiş və genişləndirilmiş sosial müdafiə siyasətlərinin təmin edilməsi üçün yaxşı təcrübələrə və innovativ yollara əsaslanaraq unikalılığı ilə seçilir [15, s. 8].

BƏT tərəfindən aşağıdakı səkkiz Konvensiya və doqquz Tövsiyədə sosial müdafiə sahəsində müasir beynəlxalq standartları müəyyən edilir:

- 1944-cü il tarixli 67 saylı Gəlir Təminatı Tövsiyəsi;
- 1944-cü il tarixli 69 saylı Tibbi Yardım Tövsiyəsi;

- 1952-ci il tarixli 102 sayılı Sosial Təminat (Minimum Standartlar) Konvensiyası;
- 1962-ci il tarixli 118 sayılı Müalicə Bərabərliyi (Sosial Təminat) Konvensiyası;
- 1964-cü il tarixli Məşğulluğa görə zədələrə görə müavinətlər haqqında 121 sayılı Konvensiya və Məşğulluğa görə zədələrə görə müavinətlər haqqında 1964-cü il tarixli 121 sayılı Tövsiyə;
- 1967-ci il tarixli Əlillik, qocalıq və sağ qalanlara müavinətlər haqqında 128 sayılı Konvensiya və 1967-ci il tarixli 131 sayılı Tövsiyə;
- 1969-cu il tarixli 130 sayılı Tibbi Qulluq və Xəstəlik Müavinətləri Konvensiyası və 1969-cu il tarixli 134 sayılı Tibbi Qulluq və Xəstəlik Müavinətləri Tövsiyəsi;
- 1982-ci il tarixli 157 sayılı Sosial Təminat Hüquqlarının Saxlanması Konvensiyası və 1983-cü il tarixli 167 sayılı Sosial Təminat Hüquqlarının Saxlanmasına dair Tövsiyə;
- 1988-ci il tarixli 168 sayılı Məşğulluğun təşviqi və işsizliyə qarşı müdafiə haqqında Konvensiya və 1988-ci il tarixli 176 sayılı Məşğulluğun təşviqi və işsizliyə qarşı müdafiə haqqında Tövsiyə;
- 2000-ci tarixli 183 sayılı Analığın Mühafizəsi Konvensiyası və 2000-ci tarixli 191 sayılı Analığın Mühafizəsi haqqında Tövsiyə;
- 2012-ci il tarixli 202 sayılı Sosial Müdafiə Mərtəbələri Tövsiyəsi.

Layihəli həyat hüququ sisteminə daxil olan digər hüquqlar kimi sosial müdafiə hüququnun özünə xas müvafiq spesifik əlamətləri vardır ki, yalnız həmin faktorlar ödəniləndiyi zaman bu hüququn tam varlığından danışa bilərik:

- Əlçatanlıq – vətəndaşların sosial dəstək subyektlərinə heç bir ayrı-seçkilik edilmədən və xüsusi ehtiyaclar nəzərə alınmaqla fiziki və iqtisadi əlçatanlığını bildirir;
- Müəyyənlik – sosial təminat hüququnun insan həyatının müəyyən mərhələsində üzləşilən konkret sosial-iqtisadi münasibətlər zamanı yarandığı və mövcud həyati problemlərin və ya arzuolunmaz nəticələrin aradan qaldırılmasına yönəldiyini bildirir;
- Yumuşaqılıq – sosial təminat hüququnun tövsiyə xarakteri daşıyaraq əsas müddələrdə məsləhətvericilik, layihəli həyat, ədalətli və uyğun həyat şəraiti və s. formalarda ifadə olunduğunu bildirir;
- Asılılıq – sosial təminat hüququnun onu həyata keçirəcək dövlətin sosial iqtisadi göstəricilərindən, inkişaf tendensiyasından, mövcud ehtiyatlarının vəziyyətindən asılılığı deməkdir;
- Müvafiqlik – bu hüquqları yaranan şəxslərin dəqiq çərçivəsinin qanunvericilik tərəfindən müəyyən olunmasının vacibliyini vurğulayır;
- Keyfiyyət – bu hüquqa malik olan şəxslərin əldə edə biləcəkləri sosial dəstəyin səviyyəsini bildirir;
- İştirakçılıq – sosial təminat hüququ yaranan şəxslərin sosial dəstək əldə

etmək üçün müəyyən fəaliyyətini nəzərdə tutur;

- Uyğunluq – uyğunluq müddəti, şərait, vəziyyət, sosial təminatın növü və s. daxil olmaqla hüquq şərtlərini bildirir;
- Məsuliyyətlik – dövlətlər tərəfindən müavinətlərin və sosial dəstəyin lazımı səviyyədə təmin edilməsi və sosial təminat sistemlərinin düzgün tənzimlənməsi üçün ümumi məsuliyyəti nəzərdə tutur;
- Dəqiqlik – sosial dəstək və müavinətlərin müddəti və gözləmə müddəti, qədəri, miqdarını bildirir [15, s. 8];
- Əlaqəlilik – sosial təminat hüququnun digər sosial və iqtisadi hüquqlarla qarşılıqlı əlaqəsi və bağlılığını bildirir [19, para. 59];
- Mövcudluq – indiki və gələcək nəsillər üçün müvafiq sosial risklər və gözlənilməz hallar baş verdikdə müavinətlərin ödənilməsini, habelə qanunla müəyyən edilmiş və dövlət orqanlarının məsuliyyəti altında dayanıqlı sosial təminat sistemi və onu təşkil edən sxemlərin var olmasını bildirir [19, para. 11];
- Əhatəlilik – Sosial təminat sisteminin nəzəriyyə və praktikada sosial təminatın doqquz əsas sahəsi üçün sosial dəstəyi tam əhatə edərək səhiyyə, xəstəlik, qocalıq, işsizlik, əmək zədəsi, ailə və uşaq dəstəyi, analıq, əlillik, sağ qalanlar və yetimlər üçün dəqiq meyarları nəzərdə tutur [19, para 12-21].

Yuxarıda sadalanan əsas göstəricilərdən başqa, sosial dəstək üçün uyğun şərtlər ağılabatan, mütənasib və şəffaf olmalı, sosial sığorta haqları və sistemin digər xərcləri hamı üçün münasib müəyyənləşdirilməlidir. Sistem daxilində mövcud benefisiarlar sistemin idarə olunmasında iştirak edə bilməli və onların adekvat fayda əldə etmələri təmin olunmalı, əhalinin müəyyən qruplarının xüsusi ehtiyaclarına onların da çıxış imkanını təmin etmək üçün lazımı qaydada nəzərə alınmalıdır [19, para 23–27].

Təbii ki, nəzər saldığımız universal standartlar ümumi xarakter daşıyır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanların bir ölkədən digərinə getməsinə zamanı əmək fəaliyyəti, habelə digər münasibətlər prosesində əldə olunan sosial ödəmələr hüququnun saxlanılması məsələləri üzrə milli qanunvericiliyin harmonizasiyası və kodifikasiyasında habelə daimi yaşayış yeri olan ölkənin dəyişməsi zamanı konkret təminat növlərində və yaxud müavinətlərin ödənilməsində fərqlər müşahidə oluna bilər [12, s. 87].

Bundan əlavə, onlar sosial təminatın kollektiv təşkili, maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsinin ümumi qaydalarını, habelə milli sistemlərin yaxşı idarə olunması prinsiplərini də müəyyən edilmişdir. Müvafiq standartlar aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə birbaşa təsir göstərir:

- Milli sosial təminat siyasəti və strategiyasının işlənib hazırlanması;
- Milli sosial inkişafın təhlükəsizliyi və dayanıqlılığının təmin olunması;
- Sosial təminat sxemlərinin tənzimlənməsi və parametrik düzəlişləri;
- Səmərəli müraciət, icra və uyğunluq mexanizmlərinin yaradılması və

həyata keçirilməsi;

- Sosial təminatın yaxşı idarəsi, bu istiqamətdə inzibati və maliyyə strukturlarının təkmilləşdirilməsi;
- Beynəlxalq və regional öhdəliklərin təminatı çərçivəsində Layiqli Əmək üzrə Ölkə Proqramlarının həyata keçirilməsi;
- Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 1, 3, 5, 8, 10 və 16-cı məqsədlərə nail olmaq məqsədilə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi [15, s. 7].

Müvafiq standartlar üç nəsil üzrə təsniflənirlər: 1) Birinci nəsil standartlar BƏT-nin yaradılmasından İkinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərdə öz əksini taparaq konkret fəaliyyət sahələri, həmin sahələr üçün icbari sosial sığorta sistemlərinin yaradılması və işçilərin əsas kateqoriyalarını əhatə edir; 2) İkinci nəsil standartlar 102 sayılı Konvensiyada öz əksini taparaq bütün gözlənilməz halları və bütün işçiləri əhatə edərək vahid sosial təminat sistemi daxilində müxtəlif sosial müdafiə sxemlərini birləşdirir və əlaqələndirir; 3) Üçüncü nəsil standartlar 102 sayılı Konvensiyadan sonra qəbul edilmiş sənədlərdə yer alır və özündən əvvəlki meyarları daha təkmilləşdirilmiş səviyyədə qoruyaraq birinci nəsil standartlara yenidən nəzər salmağı təklif edir [15, s. 7].

IV. Sosial təminat hüququnun müqavilə əsası

Sosial təminat hüququ sahəsində mövcud olan beynəlxalq normalar sosial təhlükəsizliyi hər bir insana məxsus əsas sosial hüquq kimi tanıyır. Bu sahədə münasibətləri tənzimləyən müasir hüquq mənbələrinin üç səviyyəsi fərqləndirilir:

- Ümumdünya səviyyəsi – BMT və onun ixtisaslaşmış qurumu olan BƏT tərəfindən sosial təminat sahəsində qəbul edilmiş universal aktlar;
- Regional səviyyədə – sosial təminat sahəsində yarım sistem yaradaraq bir sıra regionlar üzrə ayrılıqda formalaşdırılır;
- İkitərəfli və ya lokal səviyyədə (müqavilə əsası) – sosial təminat sahəsində qəbul edilmiş dövlətdaxili aktları və ya ikitərəfli müqavilələri nəzərdə tutur.

Lakin fikrimizcə, müasir beynəlxalq hüququn formalaşmasında yumşaq hüquq normaları da nəzərə alınmalı və müvafiq Tövsiyələrin müddəaları tədqiq edilməlidir. Çünki layiqli həyat hüququ kontekstindən araşdırdığımız sənədlər bu istiqamətdə olduqca zəngin meyarlara sahibdir.

A. Sosial təminat hüququnun beynəlxalq müdafiə vasitələri

Sosial təminat hüququ bir sıra universal insan hüquqları sənədlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin Preambulasında daha geniş azadlıqda sosial tərəqqiyə nail olmaq və daha yaxşı həyat standartlarını təşviq etmək əsas məqsədlər sırasında sadalanır [31]. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 22-ci maddəsində hər kəsin cəmiyyətin üzvü kimi

sosial təminat hüququna malik olduğu, onun ləyaqəti və şəxsiyyətinin sərbəst inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq yolu və hər bir dövlətin təşkilatına və resurslarına uyğun olaraq həyata keçirmək hüququ daşdığı birbaşa olaraq bəyan edilir. Bundan başqa, Bəyannamənin 25-ci maddəsində layiqli həyat hüququnun müddəalarını da bu qəbilə aid edərək sosial xidmətlər, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq və ya ondan asılı olmayan şəraitdə dolanışıq imkanlarının digər çatışmazlığı hallarında təminat hüququ, habelə maddənin 2-ci bəndində nikahdan və ya nikahdan kənar doğulan bütün uşaqlar eyni sosial müdafiədən istifadə etmək hüququ nəzərdə tutulur [32]. Sosial, İqtisadi və Mədəni Hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktının 9-cu maddəsində Paktın iştirakçısı olan dövlətlərin yurisdiksiyaları altında olan hər kəsin sosial təminat, o cümlədən sosial sığorta hüququnu tanıdıqları qeyd edilir [29]. Həmçinin Paktıda iştirak edən dövlətlər, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər kəs üçün bütün sosial-iqtisadi hüquqların minimum səviyyəsini təmin etməyə borcudurlar [34, s. 19].

Yuxarıdakı universal sənədlərdən başqa, sosial təminat hüququ BMT-nin xüsusi əhali qruplarının hüquqlarını müəyyən edən hüquqi sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1979-cu il tarixli Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 1-ci bəndinin e yarım bəndində qadınların sosial təminat hüququ, xüsusən pensiya, işsizlik, xəstəlik, əlillik, qocalıq və digər əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarında, habelə ödənişli məzuniyyət hüququnu, 11-ci maddənin 2-ci bəndinin b yarım bəndində əvvəlki iş yerini, stajını və ya sosial müavinətlərini itirmədən ödənişli və ya müqayisə olunan sosial müavinətlərlə analıq məzuniyyəti tətbiq etməsi, 14-cü maddənin 2-ci bəndinin c yarım bəndində isə sosial təminat proqramlarından birbaşa faydalanmaq hüquqları nəzərdə tutulur [16].

Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyanın 26-cı maddəsinin 1-ci bəndində hər bir uşağın sosial təminatdan, o cümlədən sosial sığortadan faydalanmaq hüququ, 2-ci bəndində uşaqlar üçün müavinətlər, lazımı hallarda onların saxlanması görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin resursları və şəraiti, habelə uşaq tərəfindən və ya onun adından edilən müavinətlər üçün müraciətə aid mülahizələr təsbit edilir [17].

Bütün Əməkçi Miqrantların və Onların Ailələrinin Hüquqlarının Müdafiəsi haqqında 1990-cı il Konvensiyasının 27-ci maddəsinin birinci bəndi əməkçi miqrantlar və onların ailə üzvlərinin gəldikləri dövlətin qanunvericiliyi daxilində vətəndaşlarla eyni sosial təminat hüquqlar daşdığı, 2-ci bəndində isə qanunvericilik həmin şəxslərə müavinət almağa icazə vermədikdə, oxsar şəraitdə olan vətəndaşlara verilən rəftar əsasında həmin hüquqları əldə etmək şərtlərini nəzərdə tutur [28].

Əlillərin Hüquqları haqqında 2006-cı il Konvensiyasının 28-ci maddəsində əlil şəxslərin sosial təminat hüquqlarının müddəaları yer almışdır [17].

Sosial təminat sahəsinin obyektiv tənzimlənməsi məqsədilə Sosial, İqtisadi və Mədəni Hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktının icrasına nəzərət edən İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitə tərəfindən 2008-ci ildə Sosial təminat hüququna dair 19 sayılı Ümumi Şərh vermişdir [19]. Şərh sosial təminat hüququnun realizəsi istiqamətində əvəzsiz mənbə hesab edilir.

B. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı çərçivəsində sosial təminat hüququnun koordinasiyası və qəbul edilmiş aktlar

Qeyd olunmalıdır ki, dövlətdaxili sosial təminat sistemlərinin yaradılmasında BƏT tərəfindən qəbul edilmiş aktlar xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Sosial təminat sahəsindəki münasibətləri nəzəri cəhətdən koordinasiya edən mühüm orqan kimi o 1919-cu ildə yarandığı gündən bu günədək müvafiq sahədə 31 Konvensiya, Tövsiyyə və digər sənədlərlə bu sahədə ən çox məcburi sənəd hazırlayan beynəlxalq qurum kimi müəyyənləşdirilmişdir. Təşkilatın Konstitusiyasının Preambulasında işçinin əmək fəaliyyəti nəticəsində yaranan xəstəlik və xəsarətlərdən qorunması, uşaqların, gənclərin və qadınların adekvat sosial hüquqları, qocalıq və zədələnmələrin təmin edilməsi onun əsas mandatlarından hesab olunur və sosial təminat hüququnu hamıya məxsus hüquq kimi tanıyır [23]. BƏT Konstitusiyasını tamamlayan 1944-cü il tarixli Filadelfiya Deklarasiyasının 3-cü maddəsinin f və h bəndləri sosial ədalətin bərpa edilməsini təşkilatın əsas məqsədi müəyyən edir və bu istiqamətdə müvafiq vəzifələr müəyyən edir [24]. Onun fəaliyyət istiqamətləri üç formada cərayan edir: 1) Müvafiq normaların hazırlanması; 2) həmin normaların qəbulu və dövlətlər tərəfindən ratifikasiyası; 3) həmin beynəlxalq normalara riayət olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi.

Xüsusilə sosial təminat standartlarını müəyyən edən və ümumdünya sosial təminat əhatəsi və hərtərəfli sistemlər adlı yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan 1952-ci il tarixli 102 sayılı əlamətdar Konvensiyada sosial təhlükəsizliyin bütün doqquz sahəsi üçün dünya səviyyəsində razılaşdırılmış sosial təminatın universal standartlar sadalanmışdır. Konvensiya BƏT-in sosial təminat sferasında aparıcı aktı kimi çıxış edərək bu sahənin prinsiplərinin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş tərifini təcəssüm etdirir və doqquz sosial təminat vəziyyəti olan tibbi baxım, xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əmək xəsarəti, ailə məsuliyyətləri, analıq, əlillik və sağ qalma istiqamətində dövlətlərin öhdəliklərini [30], əsas sosial risklər baş verdiyi zaman ödəmələrin əhatə dairəsi, onların ödənilməsi şərtləri və miqdarı [12, s. 90], habelə bu sahədə digər bir sıra müvafiq münasibətləri tənzimləyir, şəxsi sığortanın əhatə dairəsi məşğulluq strukturunda və üzv dövlətlərin sosial-iqtisadi vəziyyətində, habelə dövlət daxilində müxtəlif kateqoriyalı rezidentlər arasında fərqləri nəzərə alan alternativlər müəyyən edir. Lakin bu sənədin əsas

çatışmazlığı hər bir sahədə üzv dövlətlərə öz əhalisinin yalnız müəyyən hissəsini əhatə etmək imkanı verməsi idi.

Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında BƏT-in 1962-ci il tarixli 117 sayılı Konvensiyasında Sosial siyasətin başlıca məqsədləri müəyyən olunmuş və o cəmiyyətin rifahı və iqtisadi inkişafının təminatı sahəsində mühüm vasitə elan olunmuşdur.

Bundan başqa, müvafiq hüququn müddəalarına BƏT tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra aktlarda da rast gəlinir. 1962-ci il tarixli 118 sayılı Müalicə Bərabərliyi (Sosial Təminat) Konvensiyası miqrant işçilərin sosial təminat hüquqları əhatəli öz əksini tapmış, dövlətlərin öz vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə qarşılıqlıq prinsipinə əsasən, Konvensiyanı digər ratifikasiya edən dövlətlərin vətəndaşlarına bərabər rəftarı nəzərdə tutur, xaricdə müavinətlərin verilməsi prinsipinin müddəalarını müəyyən edirdi. Əməkçi miqrantların sosial təminatına bərabər rəftar prinsipi aspektindən nəzəri tamamlanmasını isə məhz 1982-ci il tarixli 157 sayılı Sosial Təminat Hüquqlarının Saxlanması Konvensiyası və ona uyğun 1983-cü il 167 sayılı Tövsiyədə müşahidə edirik. 157 sayılı Konvensiya ümumi, xüsusi, ödənişli, ödənişsiz, habelə qanunvericiliklə işəgötürənlərin üzərinə qoyulan öhdəlikləri, ikitərəfli və ya çoxtərəfli sosial təminat müqavilələrinin bağlanması hallarını nəzərdə tutur, 167 sayılı Tövsiyə isə sosial təminat müqavilələrinin bağlanması üçün nümunəvi müddəaları – müvafiq hüquqlarının qorunması və müavinətlərin verilməsi qaydasını, ikitərəfli və ya çoxtərəfli sosial təminat vasitələrinin əlaqələndirilməsi üzrə saziş nümunəsini təqdim edir. 1964-cü il tarixli 121 sayılı Əmək xəsəratəi ilə bağlı müavinətlər haqqında Konvensiyada istehsalat qəzası anlayışına daxil olan iş prosesində baş verən bədbəxt hadisələr və ya peşə xəstəliyi nəticəsində yaranmış mövcud münasibətləri tənzimlənir, üç növ müavinət olan tibbi yardım, əmək qabiliyyətinin itirilməsi (əlillik) zamanı nağd pul müavinəti və ailə başçısının ölümü ilə bağlı pul müavinətini nəzərdə tutur. Konvensiyaya uyğun olaraq qəbul edilən 121 sayılı Tövsiyədə müvafiq hadisələr zamanı sosial təminat hüquqları yaranmış şəxslərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini və pul müavinətlərinin artırılması tövsiyə edilir. Əlillik, Qocalıq və Ailəni itirənlərə Müavinətlər haqqında 1967-ci il 128 sayılı Konvensiyada isə uzunmüddətli müavinətlər olan əlillik, qocalıq və ailə başçısını itirməyə görə nəzərdə tutulmuş müavinətlərin dəqiq çərçivələri və şərtləri müəyyən edilir, onu müşayiət edən 131 sayılı Tövsiyədə isə milli sxemlər çərçivəsində əhatə edilməli olan gözlənilməz halların tərfi genişləndirilir. Tibbi Qulluq və Xəstəlik Müavinətləri haqqında 1969-cu il 130 sayılı Konvensiyada hərtərəfli tibbi sığorta sistemlərini, hər cür müavinətlər sahəsini əhatə edərək 102 sayılı Konvensiyadanın müddəalarını tamamlayır. 130 sayılı Konvensiyaya uyğun qəbul edilmiş 134 sayılı Tövsiyə tibbi müavinətlər, onların növü, əhatə dairəsini müəyyən edir, şərti müddət

olmadan tibbi və xəstəlik müavinətlərinin təmin edilməsini tövsiyə edilir. Məşğulluğun təşviqi və işsizliyə qarşı müdafiə haqqında 1988-ci il 168 sayılı Konvensiyada dövrü ödənişlər şəklində müavinətlərin verilməsi yolu ilə işsizlərin müdafiəsi və məşğulluğun təşviqi əsas məqsədlər olaraq bəyan edilir, işsizlik halında minimum əmək haqqının 50 faizi həcmində müavinətlərin verilməsi ilə yanaşı, həm də işsizlikdən müdafiə sistemi və məşğulluq siyasətini əlaqələndirmək üçün müvafiq addımlar istiqamətində fəaliyyətlər yer alır. Konvensiyaya uyğun qəbul edilmiş 176 sayılı Tövsiyə işsizlərin yaşını, keçmiş məşğuliyyəti üzrə iş stajını, əldə etdiyi təcrübəni, işsizlik müddətinin və əmək bazarının vəziyyətini nəzərə almaqla, iş axtaranlar üçün işin uyğunluğunun qiymətləndirilməsi ilə bağlı təlimatı özündə əks etdirir. 1994-cü il 67 sayılı Tövsiyədə əmək qabiliyyətsizli, ailə başçısının itirilməsi, haqqı ödənilən iş əldə etmək qabiliyyətinin olmaması səbəbindən əlillərin mümkün qədər sosial sığorta və ya qanunla müəyyən olunmuş hallarda və məbləğdə müavinət almaq hüquqları təmin edilir. Analığın Mühafizəsi haqqında 2000-ci il 183 sayılı Konvensiya işləyən qadınlar üçün hamiləlik, doğuş və digər nəticələr üçün sığorta münasibətləri müəyyən edərək analıq müavinəti, tibbi müavinəti, ana südü ilə qidalandırmaq üçün iş fasilələri hüququnu, sağlamlığın qorunması, məşğulluğun qorunması və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi və s. halları nəzərdə tutur. Analığın Mühafizəsi haqqında 191 sayılı Tövsiyədə isə daha yüksək müavinət və ödənişli analıq məzuniyyətinin daha uzun müddətli müddələri öz əksini tapır. 1944-cü ildə qəbul edilmiş 67 sayılı Gəlir Təhlükəsizliyi və 69 sayılı Tibbi Yardım Tövsiyələri birlikdə sosial təminat sistemləri üçün plan hesab edilərək yoxsulluğun qarşısının alınması və sosial təminatın doqquz klassik qolunun hər biri üçün gəlir təminatı və tibbi yardımın qorunması sistemi formalaşdırır.

2001-ci ildə sosial təminat Beynəlxalq Əmək Konfransı (BMK) tərəfindən əsas insan hüququ kimi yenidən təsdiqlənərək onun ehtiyac sahibi hər kəsə aid edilməsi qərara alındı [26]. Təşkilat tərəfindən 2003-cü ildə Sosial Təminat və Hamı üçün Əhatə üzrə Qlobal Kampaniya başlandı, 2008-ci ildə ədalətli Qloballaşma üçün Sosial Ədalət haqqında BƏT Bəyannaməsi qəbul edildi və Layiqli Əmək Gündəliyi çərçivəsində sosial təminatın müvafiq müdafiəyə ehtiyacı olan hər kəsə şamil edilməsi öhdəliyi müəyyən olundu, 2009-cu ildə sosial müdafiə siyasətinin həlledici rolunu qəbul edilərək Qlobal İş Paktı ölkələri üçün əsas sosial müdafiə zəminindən şərait yaratmaq öhdəliyi müəyyən olundu. Yalnız bundan sonra 2011-ci ilin iyununda sosial təminat sistemlərinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə BƏT-nin strategiyasını müəyyən edən Qətnamə və Nəticələr qəbul edildi [22, para. 31]. Lakin haqlı olaraq qeyd edilməlidir ki, BƏT-nin sosial təminat strategiyası 2012-ci ilin iyununda qəbul edilmiş Sosial Müdafiə Mərtəbələri adlı 202 sayılı Tövsiyəsi ilə tamamlanmışdır. 102 sayılı Konvensiya əsasında 2012-ci ildə XXI əsrin ilk

beynəlxalq sosial müdafiə standartı olan və sosial təminatdakı boşluqların aradan qaldırılması və hərtərəfli sosial təminat sistemlərinin yaradılması məqsədilə hər kəsin sağlamlıq və ləyaqətlə yaşaması üçün istifadə etməli olduğu sosial müdafiə səviyyələrinin əsas sosial təminatlarını müəyyən edən ilk beynəlxalq sənəd olan 202 sayılı Sosial Müdafiə Mərtəbələri Tövsiyə qəbul edilmişdir. Sənəd dövlətləri prioritet kimi sosial müdafiə mərtəbələrinin həyata keçirilməsi ilə ən azı minimum müdafiə səviyyələri ilə universal əhatəyə nail olmağa və daha yüksək səviyyəli mühafizəni təmin etməyə səsləyirdi. Müvafiq Tövsiyə sosial müdafiənin insan ləyaqəti, sosial birlik, bərabərlik, sosial ədalət, eləcə də davamlı sosial və iqtisadi inkişafın möhkəmləndirilməsində həlledici roluna dair yeni beynəlxalq konsensusu özündə təcəssüm etdirir. Yüksək aktuallığı, ictimai təsiri irəli sürülən məqsədlərin qərarlılığına görə dünya ictimaiyyəti onu tanıdı, nəticədə 2015-ci ildə qəbul edilmiş Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyi çərçivəsinə daxil edilməsinə zəmin yaratdı. Sosial müdafiə mərtəbələri insanların həyat dövrü boyu ləyaqətlə yaşaması, əsas səhiyyə xidmətinə effektiv çıxışı və əsas gəlir təhlükəsizliyini təmin edən əsas sosial təminatlardan biri kimi ictimaiyyətdə əks səda doğurdu [20]. Sənəddə milli çərçivələrdə sosial təminatın realizəsi ən azı minimum səviyyələrdə gəlir təhlükəsizliyini və əsas səhiyyə xidmətlərinə üfqi ölçü çıxışı təmin etməklə dövlətlərin yurisdiksiyaları altında olan vətəndaşların universal müdafiəsinə, habelə adekvat sosial təminat sistemlərinin qurulmasına və dayanıqlılığınə yönəlməsi məsələsi də öz əksini tapır [25].

Müvafiq sahənin tənzimlənməsi məqsədilə 2019-cu ilin iyununda BƏT-nin bütün üzvlərinin mötəbər bəyanatı kimi Yüzlillik Bəyannaməsi qəbul edildi. 2019-cu il Bəyannaməsinin I bəndinin D yarım bəndində kainatın gələcəyinin insan mərkəzli yaşamasını daha da inkişaf etdirməklə sosial ədalət üçün konstitusiyaya mandatı yaratdığını, II bəndin A bəndində (XV) adekvat, dayanıqlı və iş dünyasındakı inkişafı uyğunlaşan sosial müdafiə sistemlərini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək, III bəndinin A yarım bəndində hərtərəfli və davamlı sosial müdafiəyə universal çıxış bəyan edilir [21].

Sosial təminata birbaşa tənzimləyən yuxarıdakı sənədlərdən başqa, BƏT tərəfindən dolayısıyla sosial təminata istinad edən bir sıra Konvensiya və Tövsiyələr də qəbul etmişdir. Qeyri-rəsmi İqtisadiyyatdan Formal İqtisadiyyata Keçid haqqında 2015-ci il 204 sayılı Tövsiyə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatdan formal iqtisadiyyata keçidin asanlaşdırılması, bu sahədə işçilərin müdafiəsi məsələləri geniş əks olunur. 2011-ci il tarixli 189 sayılı Ev İşçilərinin Konvensiyası və eyniadlı 201 sayılı Tövsiyə isə ev işçilərinin ümumi işçilərə şamil olunanlardan daha az əlverişli olmayan şəraitdən istifadə etmələrini təmin etmək üçün müvafiq fəaliyyətlərin tətbiqi yer alır. 2017-ci il tarixli 205 sayılı Sülh və Möhkəmlilik naminə Məşğulluq və Layıqlı Əmək Tövsiyə də sosial müdafiənin böhranların qarşısının alınması və bu sahədə dayanıqlılığın

yaradılması sahəsində mühüm mənbə rolunu oynayır.

Müəlliflər Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş sosial təminat sahəsini əhatə edən müvafiq sənədlərin təhlili zamanı həmin sənədlərdə istənilən iqtisadi şəraitdə tətbiq edilmək üçün müvafiq olan sosial sığortanın əsas müddəaları müəyyən etməyin mümkünlüyünü qeyd edir və bu cür beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqini ölkədə sosial sığortanın müvəffəqiyyətli inkişafı üçün çox əhəmiyyətli hesab edirlər [2, s. 51].

BƏT tərəfindən 2017-ci ildə Cenevrədə Sosial Müdafiə Hesabatı 2017–2019 təqdim edilmişdir. Hesabatın əsas məzmununu dünya ölkələrində sosial müdafiə sistemlərinin mövcud vəziyyəti, onların əhatə dairəsi, təmin edilən müavinətlər və həyat dövrü yaşamasına əsaslanan xərclərin hərtərəfli qiymətləndirilməsi və s. təşkil edirdi [33, s. 6].

C. Sosial təminat hüququnun regional müdafiə vasitələri

Sosial təminat sferasında da mövcud olan regional mexanizmlər və əlaqələndirmə alətləri universal müqavilələrə və BƏT standartlarına uyğun olaraq formalaşır. Bütün regionlar üzrə cüzi fərqliliklər müşahidə olunsa da, lakin son nəticədə onların hamısı oxşar xarakter daşıyır. Sosial siyasətin regionlar üzrə müxtəlif modelləri fərqləndirilir: Sosialist sosial siyasəti, islam sosial siyasəti, Avropa sosial siyasət modelləri. Avropada mövcud olan siyasət modelinin özü də dörd qrupa bölünür: Böyük Britaniya və Kanadada mövcud olan anqlo-sakson, Yunanıstan, İspaniya, İtaliyada mövcud Cənubi Avropa, 3) İsveç, Norveç, Finlandiyada mövcud Skandinavya və 4) Fransa, Avstriya, Almaniya, İsveçrədə mövcud Qərbi Avropa modelləri [8, s. 72-73]. Anglo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə təhsil, sağlamlığı mühafizə, sosial xidmətlər və mənzillə təmin olunmaq hüquqları da daxil olmaqla sosial xidmətlərin kollektiv olaraq təmin olunmasını sosial siyasət hesab edirlər. Kontinental hüquq sistemli ölkələrdə isə sosial siyasətin məzmununun əsasını əmək münasibətləri, işçilər və işəgötürənlərin hüquqları, həmkarlar ittifaqları ilə bağlı münasibətlər təşkil edir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, qərbdə sosial xidmət sistemi üç istiqamətdə həyata keçirilir: 1) Sosial xidmət sahəsində mövcud risklərin genişləndirilməsi, 2) sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər qrupunun dəqiq müəyyən edilməsi və genişləndirilməsi, 3) Sosial xidmət növlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəldilməsi [8, s. 15-16].

Xüsusilə BƏT tərəfindən qəbul edilmiş 102 sayılı Konvensiyanın standartları əsasında 1961-ci ildə Avropa Sosial Xartiyası qəbul edilmiş 1964-cü ildə Avropada Sosial Təminat Məcəlləsinin planı hazırlanmış, Afrika regionunda 2008-ci ildə Cənubi Afrika İnkişaf Birliyinin Sosial Təminat Məcəlləsi qəbul edilmiş, Amerika regionunda 1996-cı ildə Sosial Təminat üzrə CARICOM Sazişi və 1988-ci ildə İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Sahəsində İnsan Hüquqları üzrə Amerika Konvensiyasına Əlavə Protokol olan San Salvador Pro-

tokolu qəbul edilmişdir. Sosial təminat sisteminə daxil olan ayrı-ayrı institutların formalaşması təxmini həmin dövrlərə təsadüf edir. Müəlliflər göstərirlər ki, Avropa İttifaqı sosial və iqtisadi hüquqları kollektiv deyil, beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş fərdi hüquqlar kimi müəyyənləşdirir [35, s. 13]. Regionda, xüsusilə XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda artıq Almaniya, Danimarka, Avstriya, Macarıstan kimi bir sıra ölkələrdə arzuolunmaz halların qarşısının alınması üçün İstehsalatda bədbəxt hadisələrin sosial sığortası haqqında ilk qanunlar qəbul olunmağa başlanmışdır [14, s. 26]. Avroregionda da sosial təminat sahəsində əməkdaşlıq barədə ilk müqavilə 1904-cü ildə Fransa və İtaliya dövlətləri arasında bağlanmış və həmin sənəd ilə sosial müdafiə sferasında milliyyət diskriminasiyası qadağan edilmişdir. Böyük Britaniyada Yardım göstərilməsi haqqında qanun 1948-ci ildə qəbul olunmuşdur. 1968-ci ildə Niderlandda qəbul olunmuş Xüsusi tibbi xərclərin sığortalanması haqqında qanun bugünkü günədək qüvvədədir. 1982-ci ildə İsveçrənin Sosial təminat haqqında qanun qüvvəyə minmişdir. 1987-ci ilin mayında Danimarkada yaşlı şəxslər üçün yeni mənzillərin tikintisi və köhnə mənzillərin yenidən təchiz olunması məqsədilə Mənzil haqqında qanun qəbul olunmuşdur. 1988-ci ildə İspaniyada Sosial fəaliyyət və sosial xidmət haqqında qanun qüvvəyə minmişdir. Fransada sosial siyasət isə 1970-ci il idə keçirilmiş xəstəxana islahatı ilə və 1975, 1978 və 1990-cı illərdə qəbul edilmiş müxtəlif qanunlarla tənzimlənir. Almaniya 1991-ci il 1 yanvar tarixli Müstəqil surətdə özünə xidmət etmə qabiliyyətini itirmiş şəxslər və yaşlı insanlar üçün evdə yardımın göstərilməsi haqqında qanun qüvvəyə minmişdir. Almaniya Kansler Otto Fon Bismark tərəfindən işçilər üçün 1883-cü ildə sağlamlıq sığortası, 1884-cü ildə qəza sığortası, 1889-cu ildə yaşlılıq və əlillik sığortası, həmçinin pensiya təminatı sistemi yaradılmışdır. İsveçrədə sosial təminat sahəsində siyasət dövlətin mümkün qədər az müdaxiləsi prinsipi ilə tənzimlənir. Müəlliflərdən A.M.Fişer-Qeyzer qeyd edir ki, İsveçrədə sosial işin vəziyyəti onun bütün istiqamətlərində dövlətin konfederativ tənzimlənməsi ilə xarakterikdir. İyirmi altı kantona bölünmüş ölkədə hər kantonda əhalinin rifahına yönəlmiş fərqli sosial qanunvericilik tətbiq olunur. Regionda sosial təminat mexanizmləri özəl və ya kilsə müəssisələri olaraq iki yerə bölünür.

Amerika regionunda isə sosial xidmət sistemi siyasəti daha çox pensiya təminatına və sosial sığortaya yönəlmişdir. ABŞ-da 1935-ci ildə qəbul edilmiş Sosial Təminat Aktı müddəalarına görə, sosial həmrəylik prinsipinin müddəaları tətbiq edilir. Regionda 1992-ci il tarixli Yaşlı amerikalılar haqqında qanun müvafiq kateqoriya şəxslərin sosial təminat sahəsindəki hüquqlarını bərqərar edir. Habelə regionda son ümid proqramları adlandırılan ümumi yardım, fors-major hallarda göstərilən fəvqəlaqə yardım və insanların qeyri-standart ehtiyaclarına yönəlmiş xüsusi yardım proqramları fəaliyyət göstərir [8, s. 17-18]. Həmçinin ABŞ-da 1960-cı ildə əhalinin həssas kateqoriyasına aid

edilən şəxslərə tibbi və maliyyə yardımının göstərilməsi məqsədilə iki böyük layihə Medicare və Medicaid və digər proqramlar həyata keçirilmişdir.

Müəlliflər qeyd edirlər ki, Sosial xidmət haqqında xarici qanunvericiliyin təhlili zamanı fərqliliklərin şahidi olunur. Almaniyada və Niderland kimi bəzi dövlətlərdə tibbi sığortaya malik olmaq və müəyyən vaxt ərzində sığorta haqlarını ödəmək, Almaniyada peşə fəaliyyəti stajına malik olmaq, ABŞ, AFR, Danimarka, İsveçdə yaşlı insanların maraqları naminə bəzi ölkələrin qanunvericiliyi evdə sosial xidmətin göstərilməsinə, onların evdə, ailədə yaşaması üçün ən yaxşı şəraitin yaradılmasına yönəldilməsi və s. istiqamətlər mövcuddur [8, s. 20].

Asiya regionunda vəziyyət bir qədər fərqlidir. Hindistanda hələ 19-cu əsrdə Raja Ram, Mohan Roy və İşvar Çandra tərəfindən sosial yardım göstərilməsi məqsədilə xeyriyyə təşkilatları yaradılmış, XX əsrdə isə hökumət tərəfindən bu islahatlar dəstəklənərək bir sıra sosial proqramlar həyata keçirilmiş, Milli Kənd Məşğulluğuna Zəmanət Aktı, İntegrasiya edilmiş Uşaq İnkişafı xidmətləri proqramı qəbul edilmişdir. Çin və Yaponiyada da oxşar siyasət izlənir.

Sosial təminat sahəsində özəl sektor da olduqca effektiv fəaliyyət göstərir. Dünyanın əksər ölkələrində fəaliyyət göstərən saxtaçılar təşkilatı, SNCF (dəmir yolları milli cəmiyyəti təşkilatı, RATP muxtar dövlət, Paris nəqliyyat müəssisəsi, peşəkar hərbcilər təşkilatı, Fransız bankı təşkilatı kimi QHT və ictimai birliklər bu istiqamətdə xüsusi fəallığı ilə fərqlənir, ABŞ-da uşaqlar üçün Gündəlik qayğı proqramı, evsizlər üçün Qoddard-Riversayd layihəsi, Finlandiyada Qonşuna kömək et kampaniyası, İsveçdə Pro Infirmis, Pro Senectute kimi uğurlu layihələr həyata keçirilir.

V. Nəticə

Qloballaşan dünyada sosial təminat sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və mövcud boşluqların aradan qaldırılması olduqca mühüm faktorlardandır. Çünki insanlar bədbəxt hadisələrdən və forsmajor hallardan sığortalanmamışlar. Bu halların gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxarmaması üçün həmin istiqamətdə dövlətin əhəmiyyətli resurslara malik olması mühüm addımlar atması, mövcud normaları və tənzimləmə vasitələrini daha da təkmilləşdirməsi zəruridir. Xüsusilə dövlətlər sosial müdafiə sistemləri və tədbirləri həyata keçirilməsində maraqlı olmalı və mövcud universal standartları tətbiq etməlidirlər. Sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi DİM-lərə nail olunmasında mühüm addımlardan biri, bəlkə də ən vacibidir. İnsanların sosial sferadakı ehtiyaclarının adekvat qarşılınması siyasi sabitlik, inklüziv artım, layiqli həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun qarşısının alınması bərabərsizliklərin aradan qaldırılması istiqamətində olduqca əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir. Bu isə Dünya Sosial Müdafiə Hesabatı 2017–2019-da deyildiyi kimi son nəticədə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə

(DİM) uyğun olaraq iqtisadi sərvətin yenidən ədalətli bölüşdürülməsini təşviq edəcəkdir [27]. Xüsusilə əhalinin həssas təbəqəsinə olan münasibət köklü dəyişilməli və hər kəsin tələbatlarına individual yanaşılaraq adekvat səviyyədə təmin olunmalıdır. Təbii ki, əsl azadlıq yalnız istismarın aradan qaldırıldığı, insanlara zülm edilmədiyi, işsizlik və yoxsulluğun olmadığı, insanların işini, evini, çörəyini itirmə təhlükəsi olmadığı yerdə mövcuddur [35, s. 138].

Sosial təminat sisteminin daxil olan yarım institutların təhlili zamanı əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- İnsanın sosial təminat hüququ onun layiqli həyat hüququnun vacib elementlərindən birini təşkil edir. Ölkə vətəndaşlarının sosial təminat hüququ realizə edilmədən həmin ölkədə insanların layiqli həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən danışmaq absurdur. Sosial təminat hüququ özü də bir neçə istiqaməti birləşdirərək mürəkkəb sistem əmələ gətirir.
- Sosial təminat hüququ pozitiv öhdəliklər yaradaraq dövlətlərdən müvafiq fəaliyyət, maliyyə, zaman, nəzarət tələb edir. Çünki bu münasibətlərin realizəsində başlıca rol məhz dövlətə mənsubdur.
- Sosial təminat sisteminə zamanı mövcud prosedur qaydalarının və yardımların dövlətin iqtisadi imkanları və inkişaf səviyyəsinə mütənəşib tənzimləndiyinin şahidi oluruq. Bu halda dövlətlər müvafiq münasibətləri əhalinin əsas sosial qruplarının mənafeleləri və layiqli həyat səviyyələrinin təminatı istiqamətində formalaşdırır.
- Əhalinin sosial müdafiəsinin realizəsi zamanı burada dövlətin pozitiv öhdəlikləri ilə bərabər insanların şəxsi iradəsi və fəaliyyətlərinin də olması olduqca vacib faktorlardandır. Yəni vətəndaşlar özləri də mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına maraqlı olaraq dövlətin müvafiq qurumları ilə birgə səy göstərməli və əməkdaşlıq etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlisoy X. Sosial təminat hüququnun formalaşdırılmasının nəzəri-hüquqi aspektləri. // Azərbaycan Hüquq jurnalı. – Bakı, 2020, - №1. - s. 79-85.
2. Əliyev M.N. Yoxsulluğa qarşı mübarizənin hüquqi problemləri. Monoqrafiya. - Bakı, - 2006. - 251 s.
3. Əliyev M.N. Əmək pensiyası təminatı hüququnun nəzəri və hüquqi aspektləri. // Qanun jurnalı. № 01 (315). – Bakı, 2021, - s. 51-59.
4. Əliyev M.N. Layiqli həyat səviyyəsinə olan hüquqi vətəndaşların əsas hüquqlarından biri kimi. // Bakı Universitetinin xəbərləri, №01, - Bakı, 2021, - s. 15-21.
5. Əliyev M.N. Müasir dövrdə sosial xidmətin hüquqi tənzimlənmə prinsipləri. // Bakı Universitetinin xəbərləri. №1, - Bakı, 2016, - s. 17-22.
6. Əliyev M.N. Sosial xidmət və dövlətin sosial funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəri və praktiki aspektləri. // Bakı Universitetinin xəbərləri. №3, - Bakı, 2017, - s. 5-15.
7. Əliyev Ş.İ. Sosial hüquqların beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin mənbələri və prinsipləri. // Bakı Universitetinin xəbərləri. №2, - Bakı, 2016. - s. 67-73.
8. Əliyev Ü.M. Müasir dövrdə sosial xidmətin reallaşdırılmasında dövlətin rolu. Bakı

- Universitetinin xəbərləri. №4, 2017. - s. 69-77.
9. Əliyeva T. Müasir dövrdə sosial xidmət formalarının məzmunu. // Azərbaycan Təhlükəsizlik orqanlarının fəxri rəhbəri adlı respublika elmi-praktiki konfrans materialları. – Bakı, 5 may 2023. - s. 151-155.
 10. İbrahimova A.N. Dövlətin funksiyaları sistemində sosial funksiyanın yeri. // Bakı Universitetinin xəbərləri. №1, - Bakı, 2016. - s. 31-38.
 11. İbrahimova. A. N. Dövlətin sosial funksiyası: hüquqi aspektlər. Dərs vəsaiti. - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, - 2018, - 196 s.
 12. İmanov S.M. Sosial təminatın beynəlxalq-hüquqi tənziminin nəzəri aspektləri. // Qanun jurnalı, №07 (357), - Bakı, 2024, s. 86-92.
 13. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Dərs vəsaiti. - Bakı: MBM, - 2012, - 408 s.
 14. Atkinson B. Anthony. Inequality. - Cambridge: Harvard University Press, - 2015. - 398 p.
 15. Building social protection systems: International standards and human rights instruments International Labour Office – Geneva. ISBN 978-92-2-130943-7 (çap) ISBN 978-92-2-130944-4 (veb pdf) URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@soc_sec/documents/publication/wcms_651219.pdf
 16. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. 18 December 1979, New York. BY United Nations General Assembly. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>
 17. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. 12 December 2006. By Sixty-first session of the General Assembly by resolution A/RES/61/106. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>
 18. Convention on the Rights of the Child. 20 November 1989. By General Assembly resolution 44/25. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
 19. Economic and Social Council. E/C.12/GC/19. General Comment No. 19. The right to social security (art. 9). 4 February 2008. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/618890?v=pdf>
 20. General Survey concerning the Social Protection Floors Recommendation, 2012 (No. 202). Third item on the agenda: Information and reports on the application of Conventions and Recommendations Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations (articles 19, 22 and 35 of the Constitution). 2019. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@relconf/documents/meetingdocument/wcms_673680.pdf
 21. ILO Centenary Declaration for the Future of Work International Labour Conference, 108th Session, Geneva, 2019.
 22. ILO: Conclusions concerning the recurrent discussion on social protection (social security), International Labour Conference, 100th Session, Geneva, 2011, in Record of Proceedings (Geneva, 2011), No. 24: Report of the Committee for the Recurrent Discussion on Social Protection
 23. ILO: Constitution of the International Labour Organization, 1 April 1919.
 24. ILO: Declaration concerning the aims and purposes of the International Labour Organisation (Declaration of Philadelphia), adopted by the International Labour Conference at its 26th Session, held in Philadelphia, on 10 May 1944.

25. ILO: Social security for all: Building social protection floors and comprehensive social security systems. The strategy of the International Labour Organization. Geneva, 2012.
26. ILO: Social security: A new consensus, Resolution and Conclusions concerning social security, International Labour Conference, 89th Session, Geneva, 2001.
27. ILO: World Social Protection Report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. Geneva, 2017.
28. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. 18 December 1990/ BY General Assembly resolution 45/158. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>
29. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. 6 December 1966. By General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/cescr.pdf>
30. Social Security (Minimum Standards) Convention, 1952, No. 102. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312247
31. United Nations Charter. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
32. Universal Declaration of Human Rights. United Nations. 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
33. Доклад о социальной защите в мире в 2017- 2019 годах. Обеспечение всеобщей социальной защиты для достижения Целей в области устойчивого развития / Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. - Москва: МОТ, - 2018. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/%40sro-moscow/documents/publication/wcms_646848.pdf
34. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Перспективы развития. - Москва: Городец, - 2000. - 141, [2] с.
35. Мехтиев М.Г. Защита социальных и экономических прав в условиях интеграционных процессов. // Журнал российского права. - 2024. - Т. 28. - № 2. - С. 136—151. DOI: 10.61205/jrp.2024.2.6.
36. Родионова М.Л. Содержание и формы социальной функции государства в современной России// Журнал: Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А.Шолохова. История и политология, - №2, - 2012, - с. 111-115.
37. https://www.pa.edu.az/library/6/42/652_movzu_13.pdf
38. <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2023/09/invest-social-protections-and-sound-development-turk-urges-states>
39. <https://www.ohchr.org/en/stories/2023/09/human-rights-are-key-ensuring-no-one-left-behind>

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ОБЩЕОБЩИЕ НОРМЫ И ИСТОЧНИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩЕГО ЭЛЕМЕНТА ПРАВА НА ДОСТОЙНУЮ ЖИЗНЬ

З.Г.АЛИЕВ, М.С.РАГИМОВА

РЕЗЮМЕ

Одним из основных элементов, входящих в сложную систему права на достойную жизнь, является право на социальное обеспечение. Основу этого права составляют социальная защита и социальное обслуживание, а его реализация требует активных

действий, направленных на обеспечение достойного уровня жизни каждого члена общества, независимо от его материального положения, возраста, пола, состояния здоровья и т. д., путем создания позитивных обязательств для государств. Эта деятельность, главной целью которой является обеспечение социального благосостояния, социальной справедливости и социального равенства, а также обогащение экономической политики адекватными нюансами, устранение недостатков в экономике и обеспечение социального равновесия, в конечном итоге направлена на обеспечение достойного уровня жизни граждан. Соответствующее право носит относительный характер и также существенно зависит от экономических показателей, имеющихся ресурсов и тенденций развития государств. В статье подробно рассматриваются право на социальное обеспечение, его теоретико-правовая основа, и оно играет весьма большую роль в реализации соответствующего права и его всеобъемлющем, устойчивом и адекватном регулировании. Впервые классифицированы и рассмотрены с точки зрения Целей устойчивого развития универсальные тенденции в социальном обеспечении, а также выдвинуты соответствующие предложения и рекомендации авторов.

Ключевые слова: Право на достойную жизнь, достойный уровень жизни, социальная защита, социальное обслуживание, социальные льготы, универсальные стандарты, международный договор, региональное регулирование.

THEORETICAL BASIS, UNIVERSAL STANDARDS AND SOURCES OF SOCIAL PROTECTION AS A FUNDAMENTAL ELEMENT OF THE RIGHT TO A DIGNIFIED LIFE

Z.H.ALIYEV, M.S.RAHIMOVA

SUMMARY

One of the main elements included in the complex system of the right to a decent life is the right to social security. The basis of this right is social protection and social services, and its realization requires active efforts aimed at ensuring a decent standard of living for each member of society, regardless of their financial situation, age, gender, health status, etc., by creating positive obligations for states. This activity, the main purpose of which is to ensure social welfare, as well as to enrich economic policy with adequate nuances, eliminate shortcomings in the economy, and ensure social balance, ultimately aims to ensure a decent standard of living for citizens. The relevant right is relative in nature and also depends significantly on the economic indicators, existing resources, and development trends of states. The right to social security, its theoretical and legal basis — which is studied in detail in the article — plays a very significant role in the implementation of this right and its comprehensive, sustainable, and adequate regulation. The universal trends of social security are classified for the first time and examined from the perspective of the SDG Goals, and the authors put forward relevant proposals and recommendations.

Keywords: Right to a decent life, decent standard of living, social protection, social service, social benefits, universal standards, international agreement, regional regulation.

UOT 343.1**KİBERCİNAYƏTKARLIQLA MÜBARİZƏNİN HÜQUQİ
ƏSASLARI: MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ HƏLL YOLLARI****F.M.ABBASOVA, K.İ.XƏLİLOV***Bakı Dövlət Universiteti**firuza.abbasova@gmail.com**kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az**<https://orcid.org/0000-0002-0086-009X>*

Yaşadığımız dövrdə kibercinayətkarlıq informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə paralel olaraq geniş yayılmış və istər beynəlxalq, istərsə də milli təhlükəsizlik üçün ciddi təhdidə çevrilmişdir. Kibercinayətlərin çoxşaxəli və spesifik xarakterdə olması onunla mübarizənin üsul və qaydalarını da çətinləşdirir. Məhz bu mənada hüquq mühafizə orqanları və beynəlxalq təşkilatların qarşısında duran ən vacib vəzifə kibercinayətkarlıqla mübarizə üsullarını dərinləndirib, mövcud üsulları təkmilləşdirmək və ya yeni yollar axtarmaq, eləcə də bu istiqamətdə qarşıya çıxan çətinlikləri operativ və səmərəli şəkildə həll etməkdir. Bu məqsədlə araşdırma kibercinayətkarlıqla mübarizənin hüquqi əsaslarını müəyyən edərək, bu fəaliyyətin həyata keçirilməsində hansı çətinliklərin olduğunu təhlil edir. Həmçinin bu tədqiqat işi kibercinayətkarlıqla mübarizədə ortaya çıxan problemlərin həlli üçün alternativ həll yollarını araşdıraraq təqdim edir. Bu mübarizənin gücləndirilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, müasir istintaq üsullarından istifadə edilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması və hüquq mühafizə orqanlarının kibertəhlükəsizlik sahəsində ixtisaslaşmasının vacibliyi qeyd edilir.

Açar sözlər: kibercinayət, mübarizə, beynəlxalq əməkdaşlıq, yurisdiksiya, problemlər.

Giriş. Texnologiyanın və internetin inkişafı insanların qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət və işləmə tərzini dəyişdi. Bu irəliləyişlər çoxsaylı faydalar gətirsə də, həm də kibercinayət kimi tanınan cinayətkar fəaliyyətin yeni formasına səbəb oldu. Kibercinayətkarlıq kompüterlərdən, şəbəkələrdən və internetdən istifadə etməklə asanlaşdırılan və ya törədilən qeyri-qanuni fəaliyyətləri ehtiva edir. Kibercinayətkarlar geniş spektrli qeyri-qanuni fəaliyyətlər həyata keçirmək üçün kompüter sistemlərində, şəbəkələrdə və onlayn platformalardakı boşluqlardan istifadə edirlər. Bu fəaliyyətlərə xakerlik, fişinq, ransomware hücumları (zərərli proqram təminatı), məlumatların pozulması, onlayn fırıldaqçılıq, əqli mülkiyyət oğurluğu daxildir. Heç şübhə yoxdur ki, kibercinayətlərin maliyyə, sosial və psixoloji nəticələri fərdlərə, bizneslərə, hö-

kumətlərə və hətta milli təhlükəsizliyə təsiri yüksək həddədir. Buna görə də kibercinayətkarlıq transsərhəd xarakterinə və texnologiyanın sürətli təkamülünə görə unikal hüquqi problemlər yaradır. Yurisdiksiya məsələləri, rəqəmsal sübutların toplanması və qorunmasında çətinliklər, həmçinin yenilənmiş qanunvericiliyə ehtiyac kibercinayətkarlığın mürəkkəb hüquqi aspektlərindən yalnız bir neçəsidir. Bu problemlərin təhlili hüquqşünaslara və mü-təxəssislərə kibercinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparmaq üçün daha sə-mərəli hüquqi çərçivələr hazırlamağa kömək edir [5, s.4]. Kibercinayətlərin hüquqi nəticələrinin təhlili əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi, qanunların uy-ğunlaşdırılması, məlumat mübadiləsinin artırılması və hüquqi prosesləri sadələşdirmək üçün beynəlxalq çərçivələrin və müqavilələrin işlənilməsi hazırlanması sahələrini müəyyən etməyə kömək edir. Kibercinayətkarlığın hüquqi nəticələrini öyrənməklə mövcud qanunlardakı boşluqları aradan qaldırma, zəruri islahatlar təklif edilə və kibercinayətkarlıqla mübarizə üçün effektiv strategiyalar təşviq oluna bilər.

Kibercinayətkarlıqla mübarizədə çətinliklər. Texnologiyanın sürətli inkişafı və son illərin təcrübəsi kibercinayətkarlıqla mübarizənin nə qədər çətin olduğunu bir daha sübut etdi. Bu mübarizənin hüquq sisteminə hansı dərəcədə təsir etməsini bir neçə amillə əlaqələndirmək olar. Hər şeydən öncə, kibercinayətkarlıq nisbətən yeni bir hadisə olduğundan, cinayətlərin necə törədildiyinə dair şablonlar yaratmaq mümkün deyil [1, s.555]. Bütün bunlar kibercinayətlərlə mübarizə üçün resursların necə ayrılması lazım olduğunu göstərən informasiya bazasının hazırlanmasına mane olur [27]. Problemin həqiqi miqyası haqqında biliklərimiz məhdudd olsa da, aydındır ki, cinayətkarlığın sürətlə artan forması var. Digər tərəfdən, kibercinayətkarlıq məkanda törədilən bu növ cinayətlər cinayətin yeni növü olduğundan, istintaq orqanları və ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələr üçün anlaşılması və alışıması vaxt aparan fenomendir. Xüsusilə hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının və hakimlərin bu mövzuda ciddi və mütəmadi təlimlərə ehtiyacı var. Üstəlik, cinayətlərin törədilməsinin yeni üsulları sürətlə ortaya çıxdığından, bu orqanların öz biliklərini daim yeniləmələri vacibdir [25, s.140]. Bundan başqa, müqayisəli hüquqda kibercinayətlərin tərfi vahid deyil və mövcud təriflər həmişə aydın deyil. Bununla belə, maddi cinayət hüququ baxımından müşahidə edilən fərqlər də effektiv hüquqi yardımın qarşısını alır. Buna görə də kibercinayətlərə görə tətbiq edilən cəzaların unifikasiyası vacibdir. Qanunvericilik yenilənmədikdə və informasiya texnologiyalarının aşkar etdiyi cinayət növlərinə klassik cinayət növləri tətbiq olunduqda, cinayətkarı cəzalandırmaq heç də həmişə mümkün olmur. Sürətlə inkişaf edən texnologiya kibercinayətkarlığın yeni formalarını ortaya qoyur ki, bu da mövcud qanunvericilik bazasının, hətta yeni qaydalar qəbul edən dövlətlər üçün də eyni sürətlə dəyişdirilməsini və inkişaf etdirilməsini tələb edir [13]. Digər tərəfdən, kiber-

cinayətlərin aşkar edilməsi üçün lazım olan sübutların növü və xarakteri, habelə onun əldə edilməsi üsulları ənənəvi cinayətlərdən fərqlidir. Sübutların əldə edilməsi çətin olsa da, həm də onların məhkəmələr üçün məqbul olan və mövcud prosessual qaydalara uyğun toplanması vacibdir. Bu, “potensial hüquqi sübutların əldə edilməsi üçün kompüter müayinəsi və təhlil üsullarından istifadə” ilə məşğul olan “rəqəmsal məhkəmə ekspertizası” adlı sahənin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Bu baxımdan, bu cinayətləri araşdıracaq kadrların çox ciddi təcrübəyə malik olması vacibdir [14, s.33-34]. Digər tərəfdən, rəqəmsal sübutların hər an itirilə bilməsi ehtimalı qarşısında milli və beynəlxalq əməkdaşlıq prosesinin sürətlə davam etdirilməsi vacibdir. Məsələn, mobil telefonlarda mövcud olan və istintaq üçün sübuti əhəmiyyət daşıyan rəqəmsal sübutların əldə edilməsi zamanı müstəntiq və mütəxəssislər bir neçə metoddan istifadə edir. Bu metodların hansı dərəcədə effektiv olması və əldə edilmə prosesində rəqəmsal sübuta ziyan vurulmaması ən prioritet addım hesab olunmalıdır [15, s.371].

Göründüyü kimi, kibercinayətkarlıqla mübarizə özlüyündə bir çox cəhətləri ilə seçilən və həddindən çox diqqət, peşəkar bilik və bacarıq tələb edən mürəkkəb prosesdir. Təbii ki, qeyd olunan problemlər bu prosesin sadəcə bir hissəsidir. Məhz bu kontekstdə, kibercinayətlərlə mübarizə aparılmasında üz-ləşilən prioritetik çətinlikləri xarakterinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

Kibercinayətlərin mürəkkəb təbiəti. Kibercinayətlərin araşdırılması və təqib edilməsində çətinliklərdən biri kibercinayətkarların şəxsiyyətlərinin anonimliyidir. Cinayətkarlar istifadəsində heç bir məhdudiyəti olmayan informasiya sistemlərindən istifadə etməklə dünyanın hər tərəfinə çata bilirlər [6]. Buna görə də kiberməkanda cinayətkarları aşkar etmək çox çətin və onları izləmək üçün heç bir mexanizm yoxdur. Kibercinayətkarların müəyyən edilməsinə İP (Internet Protocol Address) ünvanları vasitəsilə nail olmaq olar. Lakin cinayətkarın həqiqi ünvan məlumatını əldə etmək həmişə mümkün olmur. Cinayətkar başqasının kompüter sistemindən, internet kafedəki kompüterdən və ya hava limanlarında, restoranlarda və ya otellərdə ictimai internet bağlantılarından istifadə etməklə cinayət törədə bilər. Üstəlik, İP ünvanı aşkarlansa belə, cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında məlumatın xidmət təminatçısına açıqlanmaması və ya real məlumatın verilməməsi problemi yarana bilər [11, s.3]. Şəxsiyyətləri gizlətmək üçün “TOR (The Onion Router)” və ya “Psiphon” kimi müxtəlif rabitə vasitələrindən istifadə olunması isə başqa bir problemi ortaya çıxarır. Bu, İP ünvanını izləməyi demək olar ki, qeyri-mümkün edir. Məsələn, zərərli proqramlar istehsal edən və bütün dünyada kriptovalyutaları idarə edən platforma olan Avalanche, pozulmaların qarşısını almaq və şəxsiyyətini gizlətmək üçün sürətli axın texnikasından istifadə etdi. Sürətli axın vasitəsilə İP ilə əlaqəli məlumatlar bir və ya bir neçə internetə qoşulmuş kompüterdən botnetlər vasitəsilə tez bir zamanda bir çox müxtəlif

kompyuterlərə ötürülür. Beləliklə, o, həm kompyuterin İP ünvan qeydlərini, həm də İP ünvanını yaradan xidmətləri dəyişir [3, s.117].

Bir dövlətin kibercinayətkarlıqla bağlı qanunvericilik bazası nə qədər təkmil olsa da, kibercinayətkarlar aşkar edilmədikcə bu qanunlar tətbiq edilməyəcək. Başqa sözlə, kibercinayətkarlıqla bağlı qanunlar boşluqda həyata keçirilə bilməz. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün istifadəçinin informasiya sistemlərindən istifadə edərkən özünü tanıması məcburi olmalıdır. Lakin insan haqları müdafiəçiləri bu vəziyyətin fərdlərin şəxsi toxunulmazlıq hüquqlarını pozduğunu əsas gətirərək buna qarşı çıxırlar [11, s.4]. Digər problem hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən kibercinayətlərlə bağlı sübutların əldə edilməsi və qorunmasıdır. Əsl kibercinayətkarı müəyyən etmək üçün onu törədənin törətdiyi cinayət də sübuta yetirilməlidir. Bu cinayətləri sübut edən sübutların növləri və toplanma üsulları klassik cinayətlərdən tamamilə fərqlidir. Kibercinayətin törədildiyi yer informasiya sistemidir. Bu səbəbdən bu sistemlərdə cinayətin törədilməsinə dair sübutlar axtarılır. Lakin bu qeyri-maddi sübutların xarakteri müvəqqətidir və istənilən vaxt tamamilə və ya qismən itirilə bilər. Eyni zamanda, bu sübutlar asanlıqla dəyişdirilə və ya kodlaşdırıla bilər [21, s.32].

Bundan əlavə, bu gün kibercinayətkarlığın aləti olan informasiya sisteminin yaddaş tutumunun xeyli artdığı görünür. Sübut tapmaq üçün yüz minlərlə məlumat axtarılmalıdır. Bəzi hallarda kibercinayətlərlə bağlı məlumatlar bir çox müxtəlif ərazilərdə yerləşən informasiya sistemlərində saxlanıla bilər. Bu vəziyyət hüquq-mühafizə orqanları üçün yeni problem yaradır və həmçinin sübutların əldə edilməsi prosesini çox mürəkkəbləşdirir. Digər tərəfdən, məlumatlar şifrələnə bilər. Buna görə də hüquq-mühafizə orqanlarının məlumatların şifrəsini açmadan oxuması qeyri-mümkün olur. Daha doğrusu, parolları deşifrə etmək üçün çox vaxt ayırmaq lazımdır. Buna görə də bu virtual dünyada sübut əldə etmək və təhlil etmək üçün kompyuter kriminalistikası sahəsində yüksək səviyyədə biliyə malik ciddi İT təcrübəsi tələb olunur [10, s.95].

Yurisdiksiya problemi. Kibercinayətlərlə mübarizədə digər çətinlik cinayəti törədən şəxsin yerinin müəyyən edilməsi və onun hansı qanunvericilik ilə məsuliyyətə cəlb edilməsindədir. Bu baxımdan, yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq hüquqda səlahiyyət dövlətin şəxslərə və əşyalara təsir və ya sərəncam vermək gücü kimi müəyyən edilə bilər. Bu mənada səlahiyyət üç əsas anlayışı əhatə edir: qanunvericilik orqanı, icra hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti. Klassik olaraq bu üç səlahiyyət növü əsasən ərazi prinsipinə əsaslanır [20, s.88] Bununla belə, bəzi hallarda bu prinsip qeyri-kafi olur və şəxsiyyət prinsipi, müdafiə prinsipi və ya universal yurisdiksiya prinsipi ərazi prinsipini tamamlayır. Ərazi prinsipinə uyğun olaraq, dövlətin səlahiyyəti onun öz coğrafi

sərhədləri daxilində quru, su, hava və kosmos sahələrində həyata keçirilə bilər. Başqa sözlə, dövlətin bu sahələr üzrə əməlin cinayətin maddi tərkibi olub-olmadığını müəyyən etmək, səlahiyyətli məhkəmə orqanlarını və tətbiq olunacaq qanunları müəyyən etmək səlahiyyəti var [16]. Ona görə də dövlətlər bu səlahiyyətdən başqa dövlətlərin yurisdiksiyasında istifadə edə bilməzlər. Bu klassik yurisdiksiyalar quruda, suda, havada və kosmosda müəyyən və sabit sərhədlərə malikdir. Bu ərazilərdə cinayət törədildikdə onun harada törədildiyini və son nəticədə hansı dövlətin yurisdiksiyasına düşəcəyini müəyyən etmək çətin deyil. Lakin kibercinayətlər heç bir sərhəd tanımayan və heç bir dövlətin yurisdiksiyasında olmayan kiberməkanda törədilir. Bu cür cinayətləri dünyanın istənilən yerində evdə oturan, informasiya şəbəkələrinə qoşulmuş kompüterdən istifadə edən şəxs törədə bilər. Bu zaman tətbiq olunan qanunun və səlahiyyətli məhkəmənin müəyyən edilməsi üçün cinayətin harada törədildiyi sualı yaranır. Kibercinayətkarlığın hərəkətlərini dəqiq müəyyən etmək çox çətinidir. Yurisdiksiya məsələsi, xüsusilə kibercinayəti təşkil edən maddi elementlər müxtəlif dövlətlərdə törədildikdə daha da mürəkkəbləşir [9, s.45].

Cinayətin hansı elementlər üzrə törədilmiş hesab ediləcəyi (cinayətin motivi, səbəb-nəticə əlaqəsi və s.) və cinayətin harada törədilmiş hesab ediləcəyi ayrı-ayrı məsələlərdir. Məsələn, informasiya texnologiyaları vasitəsilə nifrət nitqi və ya uşaq pornoqrafiyası kimi məzmunla bağlı cinayətlərdə maddi elementin harada baş verdiyini və informasiya sisteminin harada yerləşdiyini müəyyən etmək kimi çətinliklərlə qarşılaşılır. Bundan əlavə, məzmun bir yerə yüklənməyə başlaya və başqa ölkədə sonlana bilər və ya cinayətkar bir ölkədə olarkən, məzmunu yaradaraq onu başqa ölkədə ictimaiyyətə təqdim etmiş ola bilər. Kiberhərəkət birdən çox ölkənin yurisdiksiyasına daxil ola bilər. Belə problemləri həll edə biləcək beynəlxalq orqan və ya məhkəmə olmadığı üçün dövlətlər bu problemi öz milli qanunlarına daxil edilmiş səlahiyyət qaydaları ilə həll etməyə çalışır [2].

Hazırda kibercinayətkarlıqla bağlı beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən xüsusi orqan və ya məhkəmə yoxdur. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) yurisdiksiyasına daxil olan cinayətlər, Roma Statutunun 5-ci maddəsinə əsasən, soyqırım cinayətləri, müharibə cinayətləri, insanlığa qarşı cinayətlər və beynəlxalq ictimaiyyəti təhdid edən təcavüz cinayətləridir [30]. Bu kontekstdə, kibercinayətlər Roma Statutuna açıq şəkildə daxil edilmir. Bununla belə, bəzi müəlliflərin fikrincə, o, kiber hərəkətlər adlanan cinayətlərin törədilməsi üçün yeni üsul yarada və onların törədilməsini asanlaşdırma və ya həvəsləndirə bilər. Buna görə də sözügedən hərəkətlər BCM-in 414-cü hissəsinin yurisdiksiyasına aid ola bilər. İlk baxışdan, kiber hərəkətlərin hücum cinayəti çərçivəsində nəzərdən keçirilə biləcəyini görmək olar [4, s.320]. Kiberhücum hücum cinayəti təşkil etmək üçün müəyyən meyarlara

cavab verməlidir. Roma Statutuna əlavə edilmiş 8-ci maddənin birinci bəndinə görə, təcavüz cinayətinin baş verməsi üçün bu, dövlətin hərbi və siyasi hərəkətlərini effektiv şəkildə idarə etmək və ya idarə etmək səlahiyyətinə malik olan şəxs tərəfindən törədilməlidir. Bu rəhbərlik şərti ümumiyyətlə kibercinayətlərdə yerinə yetirilmir. Lakin DOS hücumlarında (Denial-of-service attacks) bu şərt yalnız müstəsna hallarda qarşılana bilər. Məsələn, 2008-ci ildə rusların Gürcüstan hökumətinə qarşı həyata keçirdikləri DOS hücumları nəticəsində Gürcüstan hökumətinin öz vətəndaşları ilə ünsiyyətinin qarşısı alınıb [26, s.200].

Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq və ya hər hansı bir milli məhkəmənin kibercinayətlərlə bağlı yurisdiksiyaya malik olmasının iki yolu var. Birincisi, universal yurisdiksiya və ya universallıq prinsipi, digəri isə tamamlayıcılıq prinsipidir. Beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edən transmilli cinayətlərə tətbiq edilərkən universallıq prinsipi vacibdir [26, s.223]. Bu prinsipə əsasən, dövlətlər bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyəti təhdid edən cinayətlərin harada törədilməsindən, cinayəti törədənin və ya qurbanın vətəndaşlığından asılı olmayaraq, onların yurisdiksiyasına malik ola bilərlər. Başqa sözlə, ərazi, şəxsiyyət və ya müdafiə prinsiplərinə görə yurisdiksiyaya malik olmayan və piratçılıq və beynəlxalq terrorizm kimi insanlığa qarşı mütəşəkkil transmilli cinayətlərin təqibində özünü səlahiyyətli hesab edən dövlətdir [19, s.126]. Universallıq prinsipi istənilən dövlətin beynəlxalq və ya milli məhkəmələrinə cinayətkar üzərində yurisdiksiya axtarmağa imkan verir və kibercinayətlərin yaratdığı problemlərin həllini təmin edə bilər. Bəşəriyyətin düşməni olan “hostis humani generis” hesab edilən pirat cinayətləri törətdiyi yerdə mühakimə oluna bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1982-ci il tarixli “Dəniz Hüququ Konvensiyası”na və beynəlxalq adət-ənənələrə əsasən, açıq dənizdə törədilən dəniz quldurluğu cinayətləri istənilən dövlət tərəfindən mühakimə oluna bilər [31]. Eynilə, kibercinayətkarları bəşəriyyətin, kiberməkani isə açıq dəniz kimi düşmən hesab etmək olar. Pirat cinayətləri üzərində universal yurisdiksiyanın tətbiqi üçün əsas odur ki, beynəlxalq ticarət təhlükə altındadır və DOS hücumları da böyük kommersiya veb-saytlarını sıradan çıxara və zədələyə bilər. Bu halda universal yurisdiksiyanın tətbiqində kibercinayətlərə üstünlük verilməlidir. Bununla belə, kibercinayətlərin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi universallıq prinsipinin kibercinayətlərə tətbiq edilməsində çətinlik yarada bilər. Sözügedən kibercinayətlərin əhatə dairəsi diqqətlə müəyyən edilərsə, bu, kibercinayətlərə qarşı mübarizədə çəkindirici vasitə ola bilər. Tamamlayıcılıq prinsipinə əsasən, milli məhkəmələr cinayətlər üzərində öz yurisdiksiyasını həyata keçirərkən üstünlüyə malikdirlər. Bu prinsip Roma Konfransından əvvəl “beynəlxalq cinayət mühakiməsinin milli cinayət ədalət mühakiməsi ilə tamamlanması” ifadəsi ilə vurğulanmışdır [12, s.171]. Bununla belə, milli məhkəmələrin təqib etmək istəmədiyi (istəksizliyi) və ya təqib etmək

üçün texniki imkanlarının olmadığı (qeyri-kafi) hallarda BCM cinayətlə bağlı yurisdiksiyaya malik ola bilər. Beləliklə, tamamlayıcılıq prinsipi dövlətlərin milli suverenliyinə hörmət edir. Tamamlayıcılıq prinsipi bəzi dövlətlərin kibercinayətkarları təqib etməməsi və ekstradisiya etməməsi problemini həll edə bilər. Bununla belə, bir çox müxtəlif dövlətlərin qanunlarının əhatə dairəsinə düşən kibercinayətkarlıq problemini yenə də tam şəkildə həll etmir. Bu zaman həmin məsələni yalnız dövlətlərustü məhkəmə və ya orqan həll edə bilər.

Beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı çətinliklər. Kibercinayətlərlə mübarizədə üzləşilən digər bir problem beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın istənilən səviyyədə olmamasıdır. Beynəlxalq əməkdaşlığın əsas məqsədi müxtəlif ölkələrdə cinayət törədənlərin cəzasız qalmasının qarşısını almaqdır. Cinayətkarlara qarşı mübarizə, günahkarların törətdikləri cinayətlərə görə alacaqları cəzaların proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Cinayət təkcə törədildiyi ölkənin deyil, bütün ölkələrin təhlükəsizliyini təhdid edə bilər. Xüsusilə kibercinayətlər barədə danışsaq, o, dövlətin öz ərazi sərhədlərini keçir və bu cür cinayətləri törədənlərin cəzasız qalma ehtimalı daha yüksəkdir. Ona görə də bütün dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək üçün birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Hətta dövlətlər kibercinayətlərlə bağlı dayanıqlı və effektiv maddi və prosessual qaydalar qəbul etsələr belə, bu kifayət etməyəcək. Bu cinayətlərə qarşı mübarizə dövlətlər arasında əməkdaşlıq mexanizmlərinə əsaslanır. Doktrinada qeyd edildiyi kimi, kibercinayətkarlıqla mübarizə “ya qlobal xarakter daşıyacaq, ya da heç bir məna kəsb etməyəcək” [23, s.188]. Başqa sözlə, beynəlxalq əməkdaşlığa “vacib olmayan” şərt kimi baxılır. Bir neçə dövlət iştirak etmədikdə, cinayətkarlar ekstradisiya və qarşılıqlı hüquqi yardım müqavilələrində iştirak etməyən dövlətlərdən sığınacaq kimi istifadə edib, oradan öz hərəkətlərini davam etdirə bilərlər. Lakin beynəlxalq əməkdaşlıqda mövcud çətinliklərin bir neçə təbii səbəbi vardır. Bunlardan ən vacibi kimi 3 əsas problemi qeyd edə bilərik: 1) dövlətlərin hüquq sistemlərindəki fərqliliklər; 2) beynəlxalq müqavilələrin natamamlığı; 3) prosessual qaydaların həddindən çox uzun və vaxt aparan olması.

I - Dövlətlərin hüquq sistemlərindəki fərqliliklər. İlk olaraq, hüquq sistemindəki fərqliliklərdən danışsaq, deyə bilərik ki, hüquq sistemləri cəmiyyətlərin müxtəlif ehtiyaclarına və reallıqlarına uyğun olaraq formalaşır. Qanunlar cəmiyyətdə din, mədəniyyət, tarix, sosiologiya və coğrafiya kimi bir çox amillərin əksidir. Bunun təbii nəticəsi olaraq dövlətlərin müxtəlif maddi və prosessual cinayət qanunları mövcuddur [22]. Kibercinayətkarlığa gəldikdə isə problem daha da ciddiləşir. Maddi hüquq baxımından hansı hərəkətlərin cinayət sayılması məsələsi dövlətlər arasında çox dəyişir. Birinci fəsildə müzakirə edildiyi kimi, cinayətin termini və tərfi ilə bağlı konsensus yoxdur. Bu əməl qurbanın ölkəsində cinayət sayıla bilər, lakin onu törədənin ölkəsində cinayət sayıla bilməz və ya başqa cür təyin oluna bilər. Məsələn,

Almaniya və Avstriyada “milli-sosialist” təbliğatı cinayət hesab edilərək cəzalandırıldığı halda, ABŞ, Avstraliya və Kanadada fikir azadlığı çərçivəsində sayılır və cinayət təşkil etmir [32, s.113]. Eyni şəkildə, nifrət nitqi aktları Avropa ölkələrində nifrət cinayətləri təşkil edir, lakin ABŞ-da ifadə azadlığı hesab olunur. Məsələn, “Yahoo! LICRA-ya qarşı” işi bu baxımdan ən bariz nümunədir. Yahoo! şirkəti Üçüncü Reyxin xatirə əşyalarının fotosəkilləri, satışı, mübadiləsi və ya nümayişi kimi nasistlərlə əlaqəli materiallara giriş Fransa cinayət qanunvericiliyinə zidd olaraq bu veb-saytlar vasitəsilə təmin edilirdi. Bu səbəbdən 2000-ci ildə Fransanın qeyri-kommersiya təşkilatı İrqçilik və Antisemitizmlə Mübarizə Beynəlxalq Liqası (LICRA) Yahoo! Şirkətinə qarşı açılan iddia nəticəsində Paris məhkəməsi Yahoo! şirkətin nasistlərlə əlaqəli bütün materiallara girişini əngəlləmək üçün lazımı tədbirlər görməyinə qərar verdi. Fransada Yahoo! (www.yahoo.fr) məhkəmənin qərarına uyğun olaraq bütün nasist materiallarını yığırdı. Bununla belə, Paris məhkəməsi sözügedən məzmunun fransızlar üçün əlçatan olan Yahoo!-nun global saytından silinməsinə istəmişdi. Yahoo bu sorğunu rədd etdi. Məhkəmə Kaliforniyanın Şimal Dairə Məhkəməsində iddia qaldıraraq, Paris Məhkəməsinin global internet saytından (www.yahoo.com) məzmunu silmək qərarının ifadə azadlığını tənzimləyən ABŞ Konstitusiyasını pozduğunu iddia etdi. Bu məhkəmə Paris Məhkəməsinin qərarının Amerika Konstitusiyasına zidd olduğuna və ABŞ-da tətbiq edilə bilməyəcəyinə qərar vermişdir [24, s.214-220]. Dövlətlərin cinayət qanunvericiliyindəki maddi normalar fərqli olduğu kimi, nəzərdə tutulan prosedurlar da fərqlidir. Dövlətdə törədilmiş cinayətlərin araşdırılması, mühakimə olunması və müvafiq sübutların toplanması üsulları həmin dövlətdə səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər. Amma başqa dövlətdə qeyri-adekvat və ya qeyri-qanuni ola bilər. Bu uyğunsuzluq dövlətlərin milli qanunları arasında ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, uzaqdan axtarış tədbirləri Böyük Britaniya və ABŞ-da cinayətlərlə bağlı sübutların əldə edilməsinin hüquqi üsullarından biridir. Bununla belə, digər ölkələrdə bu, fərdin məxfilik hüquqlarının pozulmasını təşkil edən qeyri-qanuni tədbir hesab olunur [28]. Əslində kibercinayətin araşdırılmasında ən kritik məsələlərdən biri məlumatların saxlanmasıdır. Dövlətlərin məlumatların saxlanması üçün müxtəlif tələbləri var.

Dövlətlərin cinayət hüquq sistemlərindəki fərqlər kibercinayətlərlə bağlı müddələrin bir-biri ilə uzlaşmamasına və qanunların toqquşmasına səbəb olur. Bu, həm də beynəlxalq əməkdaşlığa əngəl törədir. İkili cinayət məsuliyyəti hüquqi yardım və ekstradisiya prosedurlarının həyata keçirilməsi üçün ilkin şərtidir. Bu şərtə görə, hüquqi yardım haqqında sorğunun predmeti olan cinayət həm sorğu edən dövlətin, həm də sorğu edilən dövlətin cinayət qanunvericiliyində cinayət kimi tənzimlənməlidir. İkiqat cinayət şərtinin yerinə yetirilməməsi beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində sübutların əldə edil-

məsi kimi əməliyyatların pozulmasına səbəb ola bilər [7, s.255]. Bundan əlavə, “yurisdiksiya alışı-verişi” konsepsiyası həyata keçiriləcək. Müvafiq olaraq, cinayətkarlar kibercinayətləri cəzalandırmayan və ya daha az cəzalar təyin edən dövlətlərdə yerləşir və fəaliyyət göstərirlər. Başqa sözlə desək, bir ölkədə əməlin cinayət sayılması, digər ölkədə cinayət hesab edilməməsi cinayətin təqibi prosesini çətinləşdirir və beynəlxalq əməkdaşlığı mümkünsüz edir [8, s.477]. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün dövlətlər kibercinayətkarlıqla bağlı qanunlarını uyğunlaşdırmalıdır. Lakin dövlətlərin quruluşu, tarixi, mədəniyyəti, sosial dinamikası və hüquqi ənənələri kimi müxtəlif amillərə görə uyğunlaşma prosesi kifayət qədər çətin görünür. Kibercinayətkarlığa gəldikdə “bir ölçü hamıya uyğundur” prinsipi uyğun deyil. Odur ki, bu cinayətlərə qarşı mübarizə dövlətlərin müxtəlif daxili şərtlərini nəzərə alan uyğunlaşma tələb edir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, qanunların uyğunlaşdırılması “eyniliyin” təmin olunması demək deyil. Bunun məqsədi mühüm tamamlayıcılıqdır. Başqa sözlə, milli və regional fərqlər mümkün qədər azaldılmalı və icra mexanizmlərinin səmərəli işləməsinə imkan verəcək şəkildə uzlaşdırılmalıdır.

II - Beynəlxalq müqavilələrin natamamlığı. Dövlətlər arasında əməkdaşlığın ən mühüm mexanizmləri ekstradisiya və qarşılıqlı hüquqi yardımdır. Ötən illərdə dar saxlanılan qarşılıqlı hüquqi yardımın əhatə dairəsi gündü gündən genişlənir. Bu gün hüquqi yardım məlumatların verilməsi və cinayət tərkibi haqqında məlumatların göndərilməsi, məhkəmə qərarlarının və məhkəmə prosesi ilə bağlı sənədlərin təqdim edilməsi, şahidlərin, ekspertlərin və təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi, sübut məqsədi ilə axtarış və götürmənin təyin edilməsi, əşyaların və ya sənədlərin göndərilməsi və həbs edilmiş şəxsin başqa ölkəyə göndərilməsi kimi məsələləri əhatə edir. Dövlətlərarası müqavilələr olmadığı halda, dövlətlərin beynəlxalq hüquqa əsasən kibercinayətkarlıq və ya hər hansı digər cinayətlə bağlı digər dövlətlərlə əməkdaşlıq etmək öhdəliyi yoxdur [17, s.220]. Ona görə də bu məsələdə beynəlxalq hüquqda ciddi çatışmazlıqlar var. Başqa sözlə, sözügedən hüquqi yardım və ekstradisiya prosesləri yalnız dövlətlər arasında imzalanmış ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlər vasitəsilə həyata keçirilir (məsələn, Avropa Şurasının Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiyası, Cinayət İşləri üzrə Qarşılıqlı Yardım haqqında Avropa Konvensiyası və s.). Bununla belə, hazırda kibercinayətkarlıqla mübarizə üzrə heç bir beynəlxalq saziş mövcud deyildir. İkitərəfli və ya çoxtərəfli regional sazişlərin effektivliyi iştirakçı dövlətlərlə məhdudlaşır. Buna görə də kibercinayətkarlıqla qlobal mübarizədə böyük çətinliklər yaranır.

Kibercinayətkarlıq sahəsində əməkdaşlıq haqqında razılaşmaların olmamasının ən mühüm nümunəsi 2000-ci ildə Gorşkov və İvanov hadisəsidir. Rusiyalı hakerlər Vasiliy Qorşkov və Aleksey İvanov Amerika şirkətlərinin İT sistemlərinə qanunsuz hücum edərək, onların məlumatlarını əldə edərək,

onları şantaj etmişdi [29]. ABŞ və Rusiya arasında ekstradisiya müqaviləsi olmadığı üçün Rusiyanın şübhəliləri təhvil verməsi mümkün olmayıb. Buna görə də, FTB cinayəti araşdırmaq və mühakimə etmək üçün şübhəliləri ABŞ-a gətirdi. FTB agentləri şübhəliləri "Invita" adlı saxta kompüter şirkəti vasitəsilə ABŞ-a gətirdilər və müsahibənin bir hissəsi olaraq, kompüter bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün FTB tərəfindən qurulan şəbəkənin hərfini yazmağı xahiş etdilər. Şübhəlilərin ABŞ-da istifadə etdikləri kompüterlərə daha əvvəl gizli proqram təminatı quraşdıran FTB Rusiyadakı kompüterlərə daxil olan parol və məlumatları əldə etmişdi. Bununla da, Rusiyadakı kompüterlərin məlumatlarından və sübutlarından istifadə edilərək təqsirləndirilən şəxslərin mühakimə olunmasına və həbsinə nail olunmuşdur. Rusiya tərəfi isə buna etiraz etdi və cinayətkarların ekstradisiyasını tələb etdi, lakin razılaşma olmadığından ABŞ bu tələbə məhəl qoymadı [18].

III - Prosesual qaydaların həddindən çox uzun və vaxt aparan olması. Kibercinayətlərlə bağlı ekstradisiya və qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında sorğuların verilməsi, qəbulu və sonrakı prosedurları hər iki dövlətdə ənənəvi diplomatik və ya məhkəmə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu alətlər (hüquqi əməliyyatlar, sənədlərin tərcüməsi və s.) uzun və mürəkkəbdir və buna görə də daim inanılmaz sürətlə inkişaf edən və sərhədləri aşan kibercinayətlərə qarşı aciz qalır. Başqa sözlə, ənənəvi beynəlxalq hüquqi yardım rejimi çox vaxt qeyri-adekvatdır və kibercinayətkarlıq zamanı yardım üçün müraciətləri yerinə yetirmək iqtidarında deyil. Məsələn, informasiya texnologiyaları sahəsində dünyanın ən qabaqcıl ölkəsi olan ABŞ elektron cinayətkarların qeydiyyatı ilə bağlı digər dövlətlərin sorğularını yerinə yetirmək üçün orta hesabla 10 ay və ya daha çox vaxt sərf edir [26, s.207].

Cinayət törədərkən cinayətkarın əlaqəsi bir çox ölkədən keçərsə, hüquqi yardım prosesi daha uzun olacaqdır. Bu vəziyyət cinayətlə bağlı məlumatların və sübutların itirilməsi ehtimalını da artırır. Bu səbəbdən dövlətlər arasında klassik əməkdaşlıq idarəçiliyindən imtina edilməli və yeni sürətli üsullar tətbiq edilməlidir. Məsələn, beynəlxalq fəvqəladə hallar üçün 24/7 şəbəkələrin inkişaf etdirilməsi, beləliklə, müstəntiqlərin digər ölkələrdəki ekspertlərlə əlaqə saxlamasını təmin edə bilər. Beynəlxalq əməkdaşlığın ənənəvi üsullarının qeyri-adekvat olması ilə yanaşı, hüquqi yardım əməliyyatları ilə bağlı sənədlərdəki hər hansı çətinliklərin geri qaytarılması üçün əsas kimi istifadə edilməsi, hüquqi yardım sənədlərinin göndərilməsi ilə bağlı məhkəmələrin birbaşa Ədliyyə Nazirliyi ilə əlaqə saxlamaması, hüquq-mühafizə orqanlarının kifayət qədər hüquqi biliklərə malik olmaması, istintaq proseslərinin kifayət qədər aparılmaması, xarici dildə kifayət qədər danışmaq aparmaması kimi praktikada bir çox çətinliklər var.

Nəticə. Kibercinayətkarlıqla mübarizədə üzləşilən çətinliklərin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilməsi lazım olan tədbirlər həm milli, həm də

beynəlxalq səviyyədə icra tətbiq olunmalıdır. Milli səviyyədə kibercinayətkarlıqla mübarizənin başlanğıc nöqtəsi məhz elə dövlətlərin yerli cinayət və cinayət-prosessual qanunveriliciyidir. Kibercinayətkarlığın güclü hüquqi tənzimlənməsi olmadığı halda, dövlətlər kibercinayətkarlar üçün təhlükəsiz sığınacaq təşkil edir. Buna görə də dövlətlər kibercinayətlərin inkişafı ilə paralel olaraq kibercinayətlərlə bağlı milli maddi və prosesual cinayət qanunlarını tənzimləməli, inkişaf etdirməli və yeniləməlidirlər. Həmçinin cinayətlərin araşdırılması və təqibi üçün klassik alətlər kibercinayətlərə qarşı qeyri-adekvatdır və xüsusilə rəqəmsal mühitdə sübutların əldə edilməsi və qiymətləndirilməsində xüsusi rəqəmsal sübut laboratoriyasına malik rəqəmsal məhkəmə ekspertizası infrastrukturunu tələb olunur. Hüquq-mühafizə orqanları kibercinayətlərin təhqiqatı və ibtidai istintaqı üçün yeni və sürətli metodlar hazırlamalı, kibercinayətlərin qarşısının alınması üçün texniki cəhətdən hazır olmalı və təchiz olunmalıdırlar.

Bu məqsədlə, kibercinayətkarlıqla mübarizə üçün xüsusi təşkilatlar yaradılmalıdır. Bundan başqa, dövlətlər müxtəlif İT infrastrukturlarını inkişaf etdirməli və lazımı texniki tədbirlər görməlidirlər. Bu nöqtədə kiber sahədə təhlükəsizlik və məxfiliyin qorunması və kiberhücumların qarşısının alınması üçün hərtərəfli layihələr həyata keçirilməli və strateji planlar hazırlanmalıdır. Bundan başqa, əksər kibercinayətlər barədə məlumat verilmir. Bunun səbəbi, zərərçəkmiş kibercinayətə məruz qaldığını və bu barədə necə məlumat verəcəyini bilməməsi, həmçinin bəzi şirkət və qurumların onların reputasiyasının zədələnməyini düşünməsidir. Odur ki, kibercinayətlər və onların necə xəbər veriləcəyi barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmaq üçün araşdırmalar və fəaliyyətlər təşkil edilməlidir. Milli səviyyədə hüquq-mühafizə orqanları arasında həm öz aralarında, həm də özəl sektorla səmərəli əməkdaşlıq qurulmalıdır. Xüsusilə internet provayderləri məlumatlara çıxışın təmin edilməsində çox mühüm rol oynayırlar. Bir tərəfdən, xidmət təminatçısı cinayətkarların müəyyən edilməsində hüquq-mühafizə orqanlarına yardım etməli, digər tərəfdən isə şəxslərin hüquqlarını və şəxsi toxunulmazlığını qorumalı və sui-istifadə hallarına yol verməməlidirlər.

Digər tərəfdən, kibercinayətlərlə beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparılması da vacib əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə desək, kibercinayətkarlıqla mübarizənin başlanğıc nöqtəsi milli qanundursa, çıxış nöqtəsi beynəlxalq hüquqdur. Qlobal cinayət qlobal mübarizə tələb edir. Milli qanun çox vaxt transsərhəd kibercinayətlərə qarşı qeyri-adekvatdır. Bu kontekstdə, beynəlxalq əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq səviyyədə məcburi sazişə ehtiyac vardır. Bunun üçün ən mühüm vasitə Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır. BMT çərçivəsində sözügedən beynəlxalq konvensiyanın məqsədi kibercinayətlərlə bağlı dövlətlərin maddi və prosesual qanunlarını birləşdirmək və uyğunlaşdırmaqdır. Bu halda beynəlxalq əməkdaşlığın ilkin şərti olan ikiqat cəza-

landırma şərti reallaşacaq və kibercinayətlərin araşdırılması və təqibi üsulları ilə bağlı ölkələr arasında yaranmış fikir ayrılığı aradan qaldırılacaq. Ənənəvi beynəlxalq üsullar kibercinayətkarlığın təbiətinə uyğun deyil, çünki onlar səmərəsiz və uzundur. Kibercinayətkarlıqla mübarizə effektiv, sürətli və təkmil beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərini tələb edir. Transmilli kibercinayətlər çox vaxt birdən çox dövlətin yurisdiksiyası daxilində törədilə bilər ki, yaranan yurisdiksiya problemini həll edən heç bir beynəlxalq orqan və ya norma yoxdur. Belə görünür ki, kibercinayətkarlıq Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid deyil. Bu problem üçün iki həll yolu təklif edilə bilər. Birincisi, kibercinayətkarlığın Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına malik olduğu müharibə, insanlığa qarşı cinayətlər, soyqırım və təcavüz cinayətlərinə beşinci cinayət kimi əlavə edilməsidir. Digəri isə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə bənzər kibercinayətlər üzrə xüsusi beynəlxalq məhkəmənin yaradılmasıdır. Dövlətlər arasında təkcə məhkəmə əməkdaşlığı deyil, həm də polis sahəsində əməkdaşlıq da həyata keçirilməlidir. Polis əməkdaşlığında isə fəal rol oynayan mexanizmlər INTERPOL, EUROPOL, ASEANAPOL və AMERİPOL-dur. Həmçinin onu da qeyd edək ki, inkişaf etmiş dövlətlərlə inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş dövlətlər arasında informasiya texnologiyaları sahəsində böyük uçurum var. Bu uçurumun aradan qaldırılması və texnoloji biliklərin paylaşılması ümumdünya səviyyəsində kibertəhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasında və kibercinayətkarlığa qarşı effektiv mübarizə aparılmasında mühüm töhfələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akbulut, B.B. “Bilişim Suçları”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Milenyum Armağanı, Cilt 8, Sayı 1-2, - 2000.
2. Albert I. Aldesco, “The Demise of Anonymity: A Constitutional Challenge to the Convention on Cybercrime”, Loyola of Los Angeles Entertainment Law Review, Vol.23, No.1, - 2002, p. 89.
3. Bell, R.E. “The Prosecution of Computer Crime”, Journal of Financial Crime, Vol. 9, No. 4, - 2002, p.314.
4. Cammack, C. “The Stuxnet Worm and Potential Prosecution by the International Criminal Court under the Newly Defined Crime of Aggression”, Tulane Journal of International & Comparative Law, Vol. 20, No. 1, - 2011, p. 319-324.
5. Clough, J. Principles of Cybercrime. Second edition. Cambridge University Press, - 2015. p.513.
6. Clough, J. “Cybercrime”, Commonwealth Law Bulletin, Vol. 37, No. 4, - 2011, p. 673.
7. Clough, J. “A World of Difference: The Budapest Convention On Cybercrime And The Challenges Of Harmonisation”, Monash University Law Review, Vol. 40, No.1, - 2014, p. 701.
8. Csonka, P. “The Council of Europe’s Convention on Cyber-crime and Other European Initiatives”, Revue Internationale de Droit Penál , Vol. 77, No. 3, - 2006, p.620.
9. David L. Speer, “Redefining Borders: The Challenges of Cybercrime”, Crime, Law and Social Change, Vol. 34, No. 3, - 2000, p. 260.
10. Ehuan, A. “Cybercrime and Law Enforcement Cooperation”, CyberForensic Understanding Information Security Investigations, Ed. Jennifer Bayuk, Germany, Springer, - 2010, p. 138.

11. Emmanuel Femi Gbenga Ajayi. "Challenges to Enforcement of Cyber-Crimes Laws and Policy", *Journal of Internet and Information Systems*, Vol. 6, No.1, 2016, p. 4.
12. Erdal, S. "Uluslararası Ceza Mahkemesinin Ulus-Devlet Egemenliğine Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, S. 1, - 2010, s. 195.
13. Gregor Urbas, *Criminalising Computer Misconduct: Some Legal and Philosophical Problems*, 14 *Asia Pac. L. Rev.* 95 (2006), p. 99.
14. Xəlilov, K. Rəqəmsal məhkəmə ekspertizasının müasir metodologiyası: Texnologiyanın rəqəmsal cinayət təqibində rolu. *Qanun Nəşriyyatı*, № 05 (355), - 2024, s.33-44.
15. Xəlilov, K. Kibercinayətlərin ibtidai istintaqında rəqəmsal sübutların əldə edilməsi və fərdi məlumatların mühafizəsi: qarşılıqlı əlaqə və müqayisəli təhlil. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXVII r. elmi konfransı (NASCO XXVII). *Materiallar toplusu – II hissə*, - 2025. s.369-374.
16. Henriksen, A. *International Law*, 2. bs., United Kingdom, Oxford Universty Press, - 2019, p.85.
17. Inger Marie Sunde, "Cybercrime Law", *Digital Forensics*, Ed.André Årnes, Hoboken John Wiley & Sons, - 2018, s. 111; Vatis, a.g.m., p.375.
18. Jean-Baptiste Maillart. "The limits of Subjective Territorial Jurisdiction in the Context of Cybercrime", *ERA Forum*, Vol. 19., No. 3., - 2019, p.384.
19. Keçeligi, M.D. "Evrensel Yargı Yetkisi: Ceza Hukuku Bağlamında Evrensellik İlkesine Bakış" *Terazi Hukuk Dergisi*, C.XIII, - 2018, s.143.
20. Khalilov, K. *Extraterritorial Jurisdiction of the ECHR in the Context of Analysis of Relevant Cases: Which Model Is Effective?* 10, *Scopus Preview*, *Baku St. U. L.Rev.*84, - 2024. p.84-120.
21. Kim-Kwang Raymond Choo. "Organised Crime groups in Cyberspace: a Typology", *Trends Organ Crim*, Vol.11, No. 3, - 2008, p. 287.
22. Matthew R. Zakaras. "International Computer Crimes, General Report", *Revue internationale de droit pénal*, Vol. 72, No. 3, 2001, p. 827.
23. Murat Volkan Dülger, *Bilişim Suçları ve İnternet İletişim Hukuku*, 7. bs., Ankara, Seçkin Yayınları, - 2018, s. 256.
24. Okoniewski, E.A. "Yahoo!, Inc. v. LICRA: The French Challenge to Free Expression on the Internet", *American University International Law Review*, Vol. 18., No.1, - 2002, p.380.
25. Özgür Uçkan/Yasin Beceni, *Bilişim-İletişim Teknolojileri ve Ceza Hukuku*, İnternet ve Hukuk (derleyen Yeşim M. Atamer), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, - 2004, s. 423.
26. Perloff-Giles, A. "Transnational Cyber Offenses: Overcoming Jurisdictional Challenges", *The Yale Journal of International Law*, Vol. 43, No. 1, - 2018, p. 227.
27. Susan W. Brenner, *Toward a Criminal Law for Cyberspace: A New Model of Law Enforcement?*, 30, *Rutgers Computer & Tech. L.J.* 1 - 2004, p. 33.
28. Susan W. Brenner. "Law, Dissonance, and Remote Computer Searches", *North Carolina Journal of Law & Technology*, Vol. 14, No.1, - 2012, p.124.
29. Susan W. Brenner, Joseph J. Schwerha IV, "Transnational Evidence Gathering and Local Prosecution of International Cybercrime", *The John Marshall Journal of Information Technology & Privacy Law*, Vol. 20, No. 3, - 2002, p.347-348.
30. Ulusoy, O. *Uluslararası Ceza Mahkemesi*, Ed. Utku Kılınc, İzmir, Etki Matbaacılık Yayıncılık, - 2008, s. 22- 29.
31. United Nations Convention on the Law of the Sea. Available at: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf [accessed March 05, 2025].
32. Veli Özer Özbek, "İnternet Kullanımında Ortaya Çıkabilecek Bazı Ceza Hukuku Sorunları", *DEÜHFD*, C.IV, S.1., - 2002, s.130.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Ф.М.АББАСОВА, К.И.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В наше время киберпреступность получила широкое распространение параллельно с бурным развитием информационных технологий и стала серьезной угрозой как международной, так и национальной безопасности. Многогранность и специфичность киберпреступности также усложняют методы и правила борьбы с ней. В этом смысле важнейшей задачей, стоящей перед правоохранительными органами и международными организациями, является глубокое понимание методов борьбы с киберпреступностью, совершенствование существующих методов или поиск новых путей, а также оперативное и эффективное решение возникающих на этом направлении трудностей. С этой целью в исследовании выявляются правовые основы борьбы с киберпреступностью и анализируются трудности в осуществлении этой деятельности. В данном исследовании также рассматриваются и представляются альтернативные решения проблем, возникающих в борьбе с киберпреступностью. В целях усиления этой борьбы отмечается важность совершенствования нормативно-правовой базы, использования современных методов расследования, расширения международного сотрудничества, специализации правоохранительных органов в области кибербезопасности.

Ключевые слова: киберпреступность, борьба, международное сотрудничество, юрисдикция, проблемы.

LEGAL BASIS OF COMBATING CYBERCRIME: CURRENT PROBLEMS AND SOLUTIONS

F.M.ABBASOVA, K.I.KHALILOV

SUMMARY

In our time, cybercrime has become widespread in parallel with the rapid development of information technologies and has become a serious threat to both international and national security. The multifaceted and specific nature of cybercrime also complicates the methods and rules of combating it. In this sense, the most important task facing law enforcement agencies and international organizations is to have a deep understanding of the methods of combating cybercrime, to improve existing methods or to look for new ways, as well as to solve the difficulties encountered in this direction in an operational and efficient manner. For this purpose, the study identifies the legal foundations of combating cybercrime and analyzes the difficulties in implementing this activity. This research also examines and presents alternative solutions to the problems arising in combating cybercrime. In order to strengthen this fight, the importance of improving the regulatory and legal framework, using modern investigative methods, increasing international cooperation, and specializing law enforcement agencies in the field of cybersecurity is noted.

Keywords: cybercrime, fight, international cooperation, jurisdiction, problems.

УДК 343.98

**РОЛЬ ЭКСПЕРТА КРИМИНАЛИСТА В ПОЛУЧЕНИИ
ДОКАЗАТЕЛЬСТВЕННОЙ ИНФОРМАЦИИ
ПРИ ОСМОТРЕ МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ****К.Н.САЛИМОВ****Бакинский Государственный Университет
bsu.kamil.salimov@mail.ru**

В статье рассматриваются актуальные проблемы криминалистических экспертиз, ее возрастающей роли в процессе рассмотрения уголовных и гражданских дел. Отмечено, что заключение экспертиз, играет значительную роль в оценке доказательств со стороны суда, хотя в правоприменительной судебно-экспертной деятельности, остается множество дискуссионных вопросов, в частности особенности правового статуса эксперта, специалиста, производства отдельных видов судебных экспертиз и др. Автором судебно-криминалистическое экспертное занятие подразделено на два вида а) экспертно-исследовательская часть, которое проводится в специализированных экспертных учреждениях б) деятельность эксперта криминалиста, который выезжает на место происшествия совместно со следователем и непосредственно обнаруживает и фиксирует доказательства совершенного преступления. Отмечено, что в юридической литературе незначительно, количество работ посвященных исследованию проблем деятельности эксперта-криминалиста. В статье рассмотрены проблемы, к которыми сталкивается эксперт-криминалист, представлены рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: Осмотр, место происшествия, эксперт, криминалист, следователь

Эффективность деятельности правоохранительных органов, во многом зависит от действий направленного на обеспечение надежной доказательственной базы по уголовным делам. Одним из источников получения подобной базы является сбор, обработка, исследование и использование криминалистической информации, в том числе, получаемой в результате проведения экспертизы. Проведенными исследованиями установлено, что количество экспертиз, проводимых экспертно-криминалистическими подразделениями, увеличивается ежегодно на 7-10%, т.е. удваивается каждые 6-7 лет. Поэтому в современных условиях

выполнение экспертизы должно быть максимально упрощено.

Криминалистическая экспертиза является одним из: наиболее востребованных классов судебных экспертиз. Возрастание значения судебных экспертиз, в том числе криминалистических, в условиях состязательности судопроизводства, явилось причиной изучения, проблемы эффективной реализации результатов криминалистических экспертиз при доказывании по уголовным делам [1].

Огромное значение оказывающая влияние на эффективность проведения судебных экспертиз оказывает программирование работы экспертной деятельности. Данный процесс становится возможным в связи с нарастающим внедрением компьютерных технологий в экспертную практику. Несмотря на то, что средства вычислительной техники используются в практике органов юстиции и внутренних дел с начала 60-х годов, компьютерные технологии пришли в судебную экспертизу не так давно. Разработка автоматизированных рабочих мест эксперта и их внедрение в практику приходится на конец 80-х - начало 90-х годов прошлого столетия [2].

В настоящее же время, в условиях интенсивного развития науки и техники, перед следственными и судебными органами нередко довольно остро встает вопрос о необходимости использования в процессе расследования материалов нетрадиционных видов экспертиз, таких, как одорологическая, кибернетическая, психофизиологическая и т.д. Однако, проведения зачастую осложнены проблемами как правового, так и организационного характера. Сложности возникают и при определении правового статуса руководителя экспертного учреждения, а также правовой природы его отношений со штатными экспертами [3].

Уголовно-процессуальное законодательство предусматривает использование в процессе доказывания как идеальных следов (в качестве «носителей»), которых выступают свидетели, потерпевшие, подозреваемые, обвиняемые), так и материальных, так называемых «немых» свидетелей преступления [4].

Для недопущения порчи следов, обнаруженных на месте преступления, при производстве судебной экспертизы важным моментом является наличие, надлежащее состояние и реквизиты упаковки объектов; гарантирующие первоначальное состояние объектов, от чего зависит, в том числе, их допустимость. Считаем необходимым законодательно закрепить обязательное описание наличия и состояния упаковки объектов судебной экспертизы и дополнить следующим положением «наличие и состояние упаковки объектов исследования» [2].

В данном случае мы имеем в виду видимые и невидимые следы преступления оставленные на месте преступления.

В современных условиях экспертно-криминалистическая деятельность выходит за рамки традиционного лабораторного анализа и охватывает участие в тактических операциях, моделировании событий преступления и формировании доказательственной базы на ранних стадиях расследования [3].

Несмотря на то, что в настоящее время должностные лица органов-предварительного расследования и суда все чаще обращаются к помощи экспертов и специалистов. Однако в доктрине, так и в правоприменительной практике судебно-экспертной деятельности, остается множество дискуссионных вопросов, начиная от особенностей правового статуса эксперта, специалиста и заканчивая проблемными аспектами производства отдельных видов судебных экспертиз. К сожалению, имеющиеся на сегодняшний день публикации в, основном, ориентированы почти на проблемы назначения и производства традиционных экспертиз по уголовным делам, кроме того, в большинстве случаев они носят описательный характер. К тому же эти публикации разрозненны, имеют ведомственный характер и посвящены обычно одному или нескольким родам экспертиз, наиболее распространенных в следственной и судебной практике [3].

В тоже время проблемы деятельности эксперта криминалиста на месте происшествия в достаточной мере не исследованы. Постоянное усовершенствование технической оснащенности правонарушителей и усложнение способов совершения преступлений с применением новейших технических средств затрудняет правоохранителям решение поставленных задач. В связи с этим существенно возрастает роль и значение технико-криминалистических средств в выявлении и расследовании преступлений по «горячим следам» [6]. И здесь существенную роль в обнаружении следов на месте преступления отводится деятельности экспертам-криминалистам, которые приступают к исследованию с момента получения информации о совершении преступления и выезда на место происшествия в составе следственной группы.

Эксперт-криминалист собирает и исследует улики с места преступления. Эксперт должен быть интеллектуалом и любознательным человеком (см. все необходимые качества) и иметь высшее юридическое образование, а эксперты по частным вопросам — специальное. Например, судебно-медицинский эксперт имеет высшее медицинское образование. Криминалисты работают в следственных комитетах, прокуратурах и в центрах экспертиз [14].

Эксперты-криминалисты, особенно начинающие, работают в государственных правоохранительных структурах (следственный комитет, прокуратура) и в центрах экспертиз [14].

Эксперты криминалисты как правило работают в следующих областях:

1. Промышленном и гражданском строительстве, земле устроительстве;
2. Автотехники, в части устройства автодорог, технологии изготовления и ремонта автотранспортных средств, двигателей и запасных частей;
3. Финансах, экономике, бухгалтерском деле, аудите, оценочной деятельности, товароведение всех групп товаров;
4. Физике (только в части радиофизики, радиотехники, электротехники, электроники, конструирования и ремонта средств сотовой связи и вычислительной техники, оптике и спектроскопии, материаловедении и физических методов исследования, физике горения и взрыва);
5. Химии (физической химии, органической и неорганической химии, химической технологии, взрывчатых веществах, химии горения и взрыва);
6. Генетике, биологии, биотехнологии, микробиологии, биохимии, технологии изготовления фармацевтических препаратов, почвоведении, биологии растений и животных, ботанике;
7. Экологии;
8. Геологии, геохимии, минералогии, ювелирном деле;
9. Математике (только в части информационных технологий, программировании, распознавании образов, обработке изображений);
10. Филологии, русском языке и литературе, лингвистике;
11. Психологии, психофизиологии;
12. Пожаротехника, взрывотехника;
13. Военном деле (только в части инженерно-технических, строительных специальностей);
14. Юриспруденции (только в части криминалистики, судебной экспертизы или опыт работы следователем (не менее 5 лет);
15. Полиграфии (только в части технологии печати и свойств материалов печати;
16. Искусствоведении;
17. Графике, в части анимации и компьютерной графики;
18. Металловедении, металлургии и металлообработке;
19. Технологии изготовления текстильных материалов и полуфабрикатов, технологии швейного производства [14].

Рассматриваемая деятельность, требует определенных знаний и навыков от сотрудников правоохранительных органов, и прежде всего от следователей и в особенности от экспертов криминалистов, принимающих участие в осмотре, мета происшествия. Проведенные нами исследования свидетельствуют, что не всегда современные технические разработки очень медленно находят свое применение в

криминалистической практике, что негативно сказывается на результативности раскрытия преступлений [6].

Деятельность эксперта криминалиста необходимо рассматривать в двух направлениях.

1. Это лабораторные исследования, которые проводятся в Институтах судебных экспертиз и криминалистики.

2. Деятельность эксперта криминалиста в составе следственно оперативной группы. При выезде на место происшествия т.е.

Занятие эксперта криминалиста регламентируется ст. 236 УПК АР. Данна норма предусматривает, что следователь производит осмотр места происшествия, помещений, документов, предметов, трупов и останков животных с целью обнаружения следов преступления, других вещественных объектов, могущих стать источником доказательства, выяснения обстоятельств совершения преступления и иных обстоятельств, имеющих значение для дела. Осмотр производится в дневное время, кроме случаев осмотра места происшествия незамедлительно по обнаружении происшествия. Во время осмотра следователь самостоятельно или с помощью специалиста изымает следы, предметы, документы, а также иные предметы, которые в дальнейшем могут иметь доказательственное значение для дела ст.236.5. УПК АР. Все обнаруженное при осмотре в той последовательности, как наблюдалось статьей 236.6.7. УПК АР.

Если при осмотре использовались фотографирование, видео- и кино съемка или иные записывающие технические средства, то соответствующие фотоснимки, пленки или иные носители информации прилагаются к протоколу (ст.236.8. УПКАР).

Таким образом рассматриваемая норма определяет полномочия эксперта криминалиста на месте происшествия.

Участие эксперта-криминалиста в осмотре места происшествия приобретает решающее значение при расследовании преступлений, совершённых с применением огнестрельного оружия, так как позволяет оценить не только отдельные объекты, но и обстановку в целом – как потенциальный источник баллистической и ситуативной информации [8,181-187]. Особенно важно для эксперта-криминалиста овладение навыками анализа обстановки места происшествия, включая способность распознавать причинно-следственные связи между следами и механизмом совершения преступления. Такая аналитическая работа требует не только технических знаний, но и участия в комплексных следственных действиях, где от специалиста ожидается умение применять как диагностические, так и идентификационные методы исследования [9].

Участие эксперта-криминалиста в осмотре места происшествия приобретает решающее значение при расследовании преступлений,

совершенных с применением огнестрельного оружия, так как позволяет оценить не только отдельные объекты, но и обстановку в целом – как потенциальный источник баллистической и ситуативной информации, навыки реконструкции обстановки места происшествия на основе анализа следов и вещественных доказательств, а также умение определять механизм события по их расположению и характеру [10]. В связи с этим особое значение в процессе доказывания приобретают те следственные действия, которые направлены на обнаружение, исследование и фиксацию материальных следов преступления.

Осмотр места происшествия - одно из наиболее распространенных следственных действий и его значение трудно переоценить. Результаты, полученные при производстве осмотра, как правило, являются тем отправным началом, от которого зависит весь последующий ход расследования. Особенно велико значение осмотра места происшествия в тех случаях, когда следователь приступает к расследованию, располагая лишь информацией об обнаружении следов преступления и осмотр, по сути, является единственной возможностью установить сущность происшедшего события [4].

Однако, как свидетельствует судебно-следственная практика, в том числе государств дальнего зарубежья, нередко эксперты криминалисты сталкиваются с некоторыми проблемами, которые отрицательно сказываются на сборе и фиксации доказательств по делу. В качестве негативного момента можно отметить и то обстоятельство, что практические работники не придают должного значения осмотру места происшествия как средству получения доказательственной информации. Это проявляется в том, что ссылка на результаты осмотра места происшествия либо вовсе отсутствует в обвинительном заключении и приговоре суда, либо носит явно формальный характер [4].

Говоря о недостатках прежде всего это отсутствие четких правил направленных на сохранение доказательств, оставленных на месте происшествия.

Эти проблемы не являются уникальными для какого-либо одного правоохранительного органа. Эти проблемы свойственны для многих правоохранительных органов, по всему миру. Судебно-следственная практика свидетельствует, что самая большая проблема, с которой сталкиваются при осмотре места происшествия, — это слишком много ненужного персонала на месте преступления. К сожалению, большую часть этого ненужного персонала часто составляют сотрудники полиции. Ситуация еще более осложняется, когда информация о несчастном случае доходит до близких родственников и знакомых, поведение которых носит непредсказуемый характер в силу полученной психоло-

гической травмы [11].

Действующим правилами предусмотрено, что следователь, выезжая на место происшествия должен предпринять меры для сохранения места происшествия. Пока они не придут, никому, из представителей правоохранительных органов, включая сотрудников полиции, независимо от звания и другим лицам, не должно быть разрешено находиться на месте преступления. Однако, к сожалению, на практике эти требования не выполняются в силу субъективных и объективных причин. Ненужный персонал либо непреднамеренно нарушит какую-то часть места преступления, либо создаст впечатление, что что-то было нарушено [11].

В настоящее время возросла осведомленность адвокатов в области судебной экспертизы, что позволяет им критически оценивать представляемое заключение с точки зрения его структуры и содержания [1].

На практике одна из самых популярных позиций, используемых адвокатами защиты и средствами массовой информации во время судебного разбирательства, заключается в том, что полиция загрязнила, нарушила, испортила или иным образом испортила место преступления, а потому следы обнаруженные на месте происшествия не могут быть приняты в качестве доказательств по делу [11].

Еще одной серьезной проблемой является отсутствие связи на месте преступления.

Первые сотрудники полиции, прибывшие на место преступления, должны сообщать обо всем, что они наблюдали, включая свои действия на месте преступления, действия жертвы, действия подозреваемого и любые другие действия, предпринятые на месте преступления. Эта информация должна быть передана следователю с места преступления до его прибытия. Следователь на месте преступления должен активно общаться с со специалистами различного профиля, если не имеется возможность их присутствия [11]. Ситуация усугубляется еще и тем, что следственные подразделения укомплектованы преимущественно следователями, которые не имеют достаточного опыта работы и необходимого уровня профессионализма (более 45% следователей имеют стаж работы менее 3-х лет; при этом почти половина из числа опрошенных следователей полагают, что в процессе обучения в вузе получили недостаточную подготовку по тактике осмотра места происшествия [4].

Существенные проблемы возникают, когда патрульные постовые службы полиции первыми прибывшими на место происшествия вносят те или иные изменения на ее обстановку. К примеру, видя большое скопление людей они подбирают огнестрельное оружие, укрывают труп (если он находится в обнаженном состоянии), и производят другие действия. В таких случаях, следует им признаться с самого начала в совер-

шении этих действий.

Эксперт-криминалисту не скрыть ее. Он, должен сообщить об этом ответственному лицу. Если ошибка исправима, надо исправить. Но если, каким-либо образом, изменена сцена места преступления, не надо пытаться ее воссоздать. Сцену невозможно воссоздать, и любая попытка сделать это может привести к неосознанным изменениям, которые могут повлиять на исход расследования. Если сцена воссоздана, то она воспринимается как сокрытие. Если кто-то другой видит, как эксперт это делает, или помогает в этом, то такие действия рассматриваются как грубые нарушения ведущие соответствующую ответственность.

Предположим, что один из участников осмотра, например офицер-сотрудник полиции, случайно подбирает оружие и перемещает его до того, как оружие было сфотографировано, - то офицер не должен возвращаться и пытаться воссоздать первоначальное положение оружия. Офицер должен уведомить следователя, который осуществляет процессуальное руководство, на месте преступления. Затем в протоколе необходимо указать, что оружие не было сфотографировано в своем первоначальном положении, потому что оно было перемещено до того, как его сфотографировали. Затем оружие должно быть изъято. Следователь на месте преступления должен сфотографировать и задокументировать место преступления в том виде, в котором он его обнаруживает, независимо от того, что было перемещено до его прибытия.

Другая распространенная проблема, с которой сталкиваются при осмотре места происшествия, заключается в том, что никто не проверяет пол или землю перед тем, как войти на место преступления. Следователи и эксперта криминалисты, должны осматривать землю, используя косое или боковое освещение, чтобы обнаружить отпечатки обуви и другие улики, которые оказываются на земле. Это следует делать даже если на месте преступления побывало множество людей [12].

Анализ криминалистических рекомендаций по подготовке и проведению осмотра места происшествия; данные анкетирования практических работников; а также обобщение практики производства следственного действия, позволяет сделать вывод о том, что делаются слишком мало фотографий с места преступления.

Фотограф (следователь, эксперт) должен запечатлеть место преступления и улики как можно большим количеством фотографий. Пленка стоит дешево, поэтому используйте столько, сколько считаете нужным. Некоторые полицейские переходят на цифровые камеры. Экспертам не рекомендуется использовать цифровую камеру или компактную камеру для документирования места преступления. Это связано с тем, что некоторые места преступления требуют чрезвычайно подробных

фотографий, выполненных крупным планом. Этого невозможно добиться с помощью нынешнего поколения цифровых камер и ограниченной вспышки компактных камер. Правоохранительные органы должны инвестировать в хорошие камеры для съемки места преступления и боковые вспышки. Обучение работе с камерой также должно проводиться профессионалом-фотографом [11].

Подводя итоги хотелось бы высказать ряд рекомендаций по рассматриваемой тематике направленной на повышение эффективности деятельности эксперта криминалиста:

1. Следует совершенствовать практику подготовки экспертов криминалистов с учетом потребности сегодняшнего дня. Прежде всего в работе со следами биологического происхождения. Явилось бы целесообразным разграничить деятельность генетиков на:

А) специалистов, проводящих молекулярные генетические экспертизы в лабораторных условиях;

Б) эксперта-криминалиста (специалиста биолога-генетика), выполняющего функции инспектора по осмотру и обнаружению следов биологического происхождения. Для этого его деятельность будет снабжена специальным оборудованием по обнаружению следов и контейнерами рассчитанных на их хранение. Надо учитывать, то что в процессе осмотра на места происшествя эксперт (криминалист генетик) в процессе работы профессионализируется. Со временем вряд ли он упустит из - под внимания какой-либо след биологического происхождения.

2. Следует активизировать подготовку - специалистов борьбе с кибернетической преступностью. В данном случае путем проведения специализации следователя - юриста по расследованию кибернетической преступности. Следует ввести новую специализацию в подготовке специалистов по информатике, в частности в области цифровой криминалистики.

3. Полагаю, что необходимо приступить к подготовке эксперта криминалиста, специализирующегося в качестве следственного и судебного психолога.

4. Особую значимость приобретет деятельность эксперта криминалиста психоаналитика по делам о преступлениях, совершаемых лицами с психическими недостатками, либо с аномалиями психики.

5. При осмотре места происшествия требуется устанавливать постоянно действующую видеосвязь между экспертом криминалистом, следователем и Центром экспертиз, для получения консультаций по правилам обнаружения, фиксации и изъятию тех или иных доказательств.

6. Крайне необходимо организовать обучение полицейских патрульно-полицейских служб по правилам работы со следами, обнаруженных, на месте преступления.

Таковы некоторые проблемы деятельности эксперта криминалистической деятельности. Полагаем, что предложенные рекомендации будут способствовать повышению эффективности деятельности данного института.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ярмак К.В. Правовые и научные проблемы совершенствования структуры и содержания заключения эксперта-криминалиста в условиях компьютеризации экспертной деятельности. - Волгоград, 2003, - 208 с.
2. Зайцев Р.В. Криминалистические экспертизы как средство получения и проверки доказательств по уголовным делам. Дисс...и автореферат канд. юрид. наук. - Москва, - 208 с.
3. Колиев В.В. Экспертно-криминалистическая деятельность в уголовном судопроизводстве. - Ростов-на-Дону, 2011, - 198 с. <https://www.dissercat.com/content/ekspertno-kriminalisticheskaya-deyatelnost-v-ugolovnom-sudoproizvodstve>.
4. Мамонов В.С. Уголовно - процессуальные и криминалистические аспекты осмотра места происшествия в современных условиях. Дисс...и автореферат канд. юридических наук. - Саратов, 2007, - 231 с.
5. Профессия эксперт-криминалист: 1 апреля 2025: <https://www.profguide.io/professions/kriminalist-expert.html>
6. Костюченко О. Г. Высокотехнологичная тактическая операция. Осмотр места происшествия преступлений Дисс...и автореферат канд. юридических наук Высокотехнологичная тактическая операция «Осмотр места происшествия». ФГБОУ ВО «Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2023
7. Колиев В. В. Экспертно-криминалистическая деятельность в уголовном судопроизводстве. Дисс...и автореферат канд. юридических наук.
8. Латышов И.В. Проблемы криминалистической оценки места происшествия как объекта диагностических судебно-баллистических экспертных исследований. - Саратов, 2018, - с. 181-187
<https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-kriminalisticheskoy-otsenki-mesta-proisshestiya-kak-obekta-diagnosticheskikh-sudebno-ballisticheskikh-ekspertnyh>.)
9. Гайнелзянова В. Р. Использование специальных знаний при расследовании преступлений, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств. Дис. ... канд. юридических наук. Челябинск, 2012, 24 с. https://www.susu.ru/sites/default/files/dissertation/gaynelzyanova_venera_ravilevna.pdf .Гайнелзянова Венера Равиловна)
10. Лапшин В. Е. Место происшествия как объект экспертного исследования: дис... канд. юрид. наук: - Н. Новгород, 2003, - 193 с. <http://www.dslib.net/kriminal-process/mesto-proisshestiya-kak-obekt-jekspertnogo-issledovaniya.html>.
11. New Crime Scenes, Same Old Problems Reference: Shiro, G. New Crime Scenes, Same Old Problems. Southern Lawman, Winter 1999.
12. "Shoeprints - Evidence Trampled by Footsteps" in the latest issue of Southern Lawman Magazine.
13. Уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты осмотра места происшествия в современных условиях
14. Профессия эксперт-криминалист: 1 апреля 2025: <https://www.profguide.io/professions/kriminalist-expert.html>

**CİNAYƏT İŞLƏRİNİN ARAŞDIRILMASINDA
BAXIŞ ZAMANI SÜBUT MƏLUMATLARININ ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ
KRİMİNALİST EKSPERTİNİN ROLU**

K.N.SƏLİMOV

XÜLASƏ

Məqalədə məhkəmə ekspertizasının aktual problemləri və onun cinayət və mülki işlərə baxılması prosesində artan rolu araşdırılır. Qeyd olunur ki, ekspertizanın nəticəsi məhkəmə tərəfindən sübutların qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, baxmayaraq ki, hüquq-mühafizə orqanlarının məhkəmə-tibbi fəaliyyətində bir çox mübahisəli məsələlər, xüsusən ekspertin, mütəxəssisin hüquqi statusunun xüsusiyyətləri, məhkəmə-tibbi ekspertizaların müəyyən növlərinin hazırlanması və s. Müəllif məhkəmə və kriminalistik ekspert işini iki növə ayırır: a) ixtisaslaşdırılmış ekspertiza müəssisələrində aparılan ekspert-tədqiqat hissəsi. b) müstətiqlə birlikdə hadisə yerinə gedən və törədilmiş cinayətin sübutlarını bilavasitə aşkar edən və qeydə alan məhkəmə ekspertinin fəaliyyəti. Qeyd olunur ki, hüquq ədəbiyyatında məhkəmə ekspertinin fəaliyyətinin problemlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərin sayı azdır. Məqalədə məhkəmə ekspertlərinin qarşılaşdıqları problemlər araşdırılır və onların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: Müayinə, hadisə yeri, ekspert, kriminalist, müstətiq

**PROBLEMS OF IMPROVING FORENSIC ACTIVITIES
IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL CASES**

K.N.SALIMOV

SUMMARY

The article considers the current problems of forensic examinations, its increasing role in the process of consideration of criminal and civil cases. It is noted that the conclusion of examinations plays a significant role in the assessment of evidence by the court, although in law enforcement forensic activity, there are many debatable issues, in particular, the features of the legal status of an expert, specialist, production of certain types of forensic examinations, etc. The author divides the forensic and criminalistic expert work into two types: a) the expert-research part, which is carried out in specialized expert institutions The author of the forensic forensic expert activity is divided into two types a) the expert-research part, which is carried out in specialized expert institutions b) the activity of a forensic expert who goes to the scene of the incident together with the investigator and directly detects and records evidence of the crime committed. It is noted that in the legal literature the number of works devoted to the study of the problems of the forensic expert's activities is insignificant. The article considers the problems faced by a forensic expert, and presents recommendations for their elimination.

Key words: Inspection, crime scene, expert, forensic scientist, investigator

УДК 342**К ВОПРОСУ О СМЕНЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ
МОДЕЛИРОВАНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ****Р.Р. ИСМАИЛОВ*****Бакинский государственный университет***
rissmailov@yahoo.com

Автор статьи анализирует доктринальные подходы, к формированию моделей конституционного контроля, выделяет основные критерии и принципы, для формирования таких моделей, что позволяет сделать правовое моделирование более точным. Рассмотрена возможность применения естественно-научных подходов к конституционно-правовому моделированию, а также классифицированы модели конституционного контроля на традиционные и иные, позволяющие точнее определить место той или иной модели конституционного контроля в системе. Проанализированы принципы, которые могут быть применены, при исследовании моделей конституционного контроля, в частности принцип исчерпывающей полноты исследования и принцип взаимного исключения. Первый предполагает строгость в определении критериев моделирования и, соответственно, рамок исследования, второй подразумевает, что критерии, положенные в основу одной модели, не могут характеризовать другую. Осуществление моделирования применительно к конституционному контролю является наиболее эффективным при наличии широкого круга критериев, что позволяет отразить присущие различным системам контроля уникальные характеристики.

Целями и задачами исследования стали поиск критериев формирования моделей конституционного контроля, путей преобразования перечня критериев моделирования из традиционного закрытого списка в гибкий, способный отражать существующие особенности отдельных систем конституционного контроля, изучение доктринальных основ формирования моделей, в том числе на базе естественно-научных знаний и методологии моделирования.

При проведении исследования были применены методы, анализа и синтеза, сравнительно-правовой и формально-юридический методы, методы моделирования, классификации и др.

Ключевые слова: конституционный контроль, конституционное право, правовые модели, моделирование, конкретный конституционный контроль, абстрактный конституционный контроль, принципы, доктрина

Традиционная концепция моделей, основанная на определении исчерпывающего списка ряда критериев конституционного контроля, фактически приводит к эмпирическим проблемам [37, 161], суть которых сводится к тому, что многие сконструированные модели не в состоянии адекватно отразить правовую реальность многообразия систем конституционного контроля, сложившихся в различных странах.

В качестве решения данной проблемы рядом авторов, по сути, предлагается считать, что сконструированные модели являются неполными и для восполнения пробелов необходимо обращаться к построению смешанных и/или гибридных моделей [4, 52; 17, 4; 8, 25; 27, 25–27; 33, 30–31; 41, 29–30].

С другой стороны, можно предположить, что использование метода моделирования применительно к институту конституционного контроля, само по себе неверно, поскольку он не способен адекватно охарактеризовать реальность, соответственно такое моделирование является бесперспективным и от него следует отказаться [22, 233].

Наконец, можно считать, что научный потенциал моделирования по-прежнему высок, однако, применяемая при построении большинства моделей конституционного контроля методологическая парадигма, основанная на строгом бинарном видении моделирования, представляется проблематичной, и поэтому, от нее следует отказаться.

Для подавляющего большинства предлагаемых в доктрине моделей конституционного контроля характерно строгое применение в качестве методологической основы так называемой логики критериев, основанной на обязательном соблюдении определенного количества критериев (параметров) конституционного контроля с тем, чтобы объект исследования (та или иная система конституционного контроля) мог быть отнесен к конкретной модели. Для реализации данного подхода применяются два принципа. Во-первых, принцип исчерпывающей полноты критериев, основанный на существовании заранее определенного списка критериев-требований, которые должны быть соблюдены. Во-вторых, принцип взаимного исключения, предполагающий, что критерии, положенные в основу одной модели, не могут характеризовать другую.

Принцип исчерпывающей полноты критериев базируется как на идее составления закрытого и строго определенного списка параметров, так и на необходимости учета всех критериев в этом списке. По мнению Г. Тюссо, который поддерживает необходимость следования данному правилу, «система полностью характеризуется в отношении этих критериев, когда для каждого из них определено, удовлетворяет ли она им или нет» [39, 100].

На указанной методологической базе основаны ряд как традицион-

ных, так и альтернативных моделей конституционного контроля.

В частности, П. Каламандреи, различая судебные (диффузные) и автономные (централизованные) системы конституционного контроля, различает их на основе перечня трех пар критериев:

- *инцидентный* и *основной* контроль. При этом фактически речь идет о форме контроля и его разновидностях: конкретном и абстрактном. Раскрывая содержание указанных видов проверки конституционности, П. Каламандреи отмечает, что данная классификация основана на том, может ли она быть инициирована в качестве предварительного вопроса только сторонами по конкретному судебному спору, в случаях, когда речь идет о применении закона, конституционность которого оспаривается, или контроль может быть предложен в качестве отдельного и основного предмета запроса, которым оспаривается конституционность закона, вне конкретного спора;

- *специальный* и *всеобщий* пределы действия решений органов конституционного контроля по кругу лиц. По данному критерию решения можно дифференцировать на те, которые имеют силу *inter partes* и *erga omnes* соответственно;

- относительно темпорального действия решений органов конституционного контроля П. Каламандреи проводит различие между *декларативным* и *конститутивным* контролем, в зависимости от того, признается ли решение о неконституционности ретроактивным (*ex tunc*) и, соответственно распространяется на все отношения, возникшие после промульгации, признанного неконституционным закона, или решение имеет силу *ex nunc*, что предполагает его применение лишь к будущему [21, 4–5].

Профессор Л. Фаворё в статье, опубликованной в 1990 г., [24] проводит дифференциацию между американской и европейской моделями на основе 6 критериев. К указанным критериям относятся: существование конституционного судопроизводства, обособленного от других видов судопроизводства; монополия Конституционного суда на осуществление этого судопроизводства; специфический характер этого Суда; особые условия инициирования производства; природа конституционного судопроизводства; пределы действия решений конституционных судов. В дальнейшем им были указаны следующие критерии: наличие или отсутствие монополии на контроль одного органа (концентрированный или диффузный контроль); характер осуществляемого контроля (абстрактный или конкретный); тип запроса (действие или исключение); действие решений органа контроля по кругу лиц (*erga omnes* или *inter partes*). Указанные критерии воспринимаются в качестве «четырех основных компонентов» [25, 257] или «четырех основных черт» [25, 266]

моделей, что не оставляет сомнений в методологических пристрастиях, основанных на списке исчерпывающих критериев.

Французский конституционалист М. Фромон в контексте предложенного им разграничения между абстрактными и конкретными механизмами проверки конституционности также обосновывает моделирование конституционного контроля, используя исчерпывающий список, состоящий из двух критериев: характер судебного решения и процедура его принятия [26, 43].

Преимущества использования данной методологии заключаются в точности моделирования и ее познавательной простоте, так как модели, основанные на применении принципа исчерпывающей полноты, являются несложными для понимания и использования. Она позволяет оперировать лишь несколькими критериями при анализе системы конституционного контроля и точно определять рамки исследования.

Однако у данного принципа есть один, как представляется, немаловажный недостаток, который заключается в сложности выполнения требования универсальности, к которому должно по мере возможности стремиться моделирование. Заранее определив абстрактным образом, закрытый перечень критериев конституционного контроля, которые должны быть приняты во внимание, исследователь неизбежно столкнется с ситуацией, когда этих параметров будет недостаточно для изучения определенных систем в силу их оригинальности и специфичности. Вполне возможно, что конкретная система конституционного контроля могла бы использовать критерий, который, казалось бы, не должен быть принят во внимание априори при формировании списка критериев.

Поскольку целью моделирования является охват как можно более широкого круга систем конституционного контроля, список учитываемых критериев должен быть адаптирован к специфическим характеристикам изучаемых систем. Поэтому, вероятно, целесообразнее было бы предложить список критериев, которые в силу их очевидной важности для характеристики систем конституционного контроля должны быть приняты во внимание, однако этот список не должен рассматриваться как исчерпывающий, а играть роль стартовой основы для анализа и изучения конкретной системы. Поэтому, необходимость обеспечения более точного анализа предопределяет насущность отказа от применения требования о закрытом списке критериев конституционного контроля.

С другой стороны, применение открытого списка означает, что для отнесения системы к одной из моделей нет необходимости в обязательном наличии у системы всех критериев. Данное проявление правила исчерпывающей полноты критериев широко представлено в используемых моделях. Например, это касается большинства ученых, отстаивающих

традиционное деление на американскую и европейскую модели: требование рассматривать только определенное число критериев, чтобы определить, к какой модели относится система конституционного контроля конкретной страны, сочетается с необходимостью подтвердить наличие всех критериев у системы. Так, для полной характеристики американской модели необходимо наличие децентрализованного, конкретного контроля и решений, имеющих силу *inter partes*. В частности, утверждается, что является целесообразным относить к американской модели только те системы, в которых не было существенного нарушения основных критериев, определяющих модель, и, в частности, диффузного характера контроля [25, 261]. Отсутствие же какого-либо критерия сопровождается отнесением данной системы конституционного контроля к смешанной модели [23, 52; 27, 25–27].

По сути, проблема с требованием обязательного учета всех критериев заключается в том, что заранее определенные критерии рассматриваются, как не только логически связанными, но и взаимозависимыми. На это фактически указывал Г. Тюссо, отмечая, что достаточно сложно представить себе определенную «солидарность» между различными критериями, положенными в основу той или иной модели [38, 52].

Действительно, идея о взаимозависимости критериев весьма сомнительна и не имеет реального подтверждения на практике. Разнообразие существующих систем конституционного контроля свидетельствует против возможности выявить какую-либо концептуальную или необходимую связь между различными критериями, с помощью которых противопоставляются модели в предложенных доктриной классификациях. Существует множество примеров, когда в рамках одной системы абстрактный контроль может сосуществовать как с децентрализованным, так и в концентрированном контроле. Достаточно упомянуть США, где на практике существуют проявления абстрактного контроля [34, 370–371]. В любом случае методология, используемая при конструировании моделей, не должна приводить к искажению реальности до такой степени, когда результаты моделирования полностью не соответствуют действительности.

Здесь уместно отметить, что некоторыми признается ограниченность такого подхода и для исправления ситуации, предлагаются некоторые уточнения, в частности, касающиеся отказа от необходимости учета всех критериев. Так по отношению к европейской модели указывается, что в отличие от американской модели, разнообразие национальных систем, принявших европейскую модель, объясняет сосуществование абстрактного и конкретного контроля. Далее отмечается, что предложенные критерии не исчерпывают тему. Они лишь представляют

собой некую общую основу для систем, связанных с европейской моделью, что облегчает их отграничение от американской модели [25, 266].

В соответствии с изложенным, естественным следствием применения открытого списка является и отказ от требования об обязательном сочетании всех критериев.

Принцип взаимного исключения, предполагающий, что критерии, положенные в основу одной модели, не могут характеризовать другую модель также часто соблюдается при конструировании как традиционных, так и альтернативных моделей конституционного контроля. Согласно ему критерии, характеризующие противоположные модели, находятся в отношениях оппозиции друг другу. «Это означает, что если в качестве критерия берется некое свойство, то один из классов должен определяться этим свойством, а другой - противоположным, т. е. отсутствием этого свойства. Данное правило не может быть ничем иным, как применением закона непротиворечия» [36, 253].

Указанная оппозиция основана на бинарных критериях. По утверждению Ж.Л. Бержэля, поскольку всякая классификация есть основанное на бинарном принципе разделение двух категорий, которые отличаются друг от друга присутствием/отсутствием какого-то элемента либо присутствием в каждой из них одного из антиномичных признаков, эти две категории являются взаимоисключающими [1, 370].

В контексте конструирования моделей конституционного контроля аристотелевский закон непротиворечия требует, чтобы посредством выбора отличительных критериев ни один из них, характеризующих конкретную модель не мог быть исключен из нее, и ни один из тех критериев, которые к ней не принадлежат, не мог быть включен в нее.

Опять же практика организации и функционирования конституционного контроля в различных странах свидетельствует, что, к примеру диффузный и концентрированный или же абстрактный и конкретный могут сосуществовать в рамках одной системы контроля.

Изложенное свидетельствует в пользу рассмотрения возможности смены методологической основы моделирования конституционного контроля.

В этой связи представляется полезным обращение к опыту методологии моделирования, наработанному другими науками. В частности, в исследованиях советского и российского археолога Л.С. Клейна применительно к классификационной логике выделяются два подхода: монотетический и политетический [7, 56–59].

Монотетические классификации являются прямым следствием учения Аристотеля, поскольку его закон непротиворечия, фундаментально повлияв на западную мысль, утвердил в качестве основополагающей

бинарную логику, согласно которой каждое суждение может быть только истинным или ложным. Такая классификация основана на идее, что определенное количество признаков должно быть в равной степени присуще для всех объектов, с тем чтобы их можно было включить в один класс. Каждый признак является необходимым и достаточным для определения принадлежности к данному классу [28, 4]. Положительным аспектом классификаций, относящихся к этой категории, является простота и ясность созданных таким образом моделей [20, 215].

Сложности с применением такой логики к построению моделей можно проследить на примере моделирования различных форм правления, осуществленного французским профессором М. Тропером. Данный автор, указывая на несоответствие между сконструированными доктринами (идеальными) моделями парламентской и президентской формой правления и действующими системами правления, приходит к выводу о том, что традиционная классификация имеет различные недостатки: она противоречит логике; ничему не учит; основана на абсурдном предположении, что идеальные модели являются реальными существующими [36, 262].

Это утверждение вполне объяснимо, поскольку использование монотетических категорий является не лучшим способом изучения сфер, которые не склонны жесткой категоризации, ввиду их значительного многообразия и сложносоставного характера, к числу которых можно отнести и институт конституционного контроля.

Политетическая классификация, в начале применявшаяся в естественных науках, затем стала использоваться в когнитивной психологии в целях преодоления дихотомического подхода. Согласно определению, предложенному биологами Р. Сокалом и П. Снитом, политетические классификации объединяют объекты, которые имеют наибольшее количество общих признаков, но ни один признак не является существенным для определения принадлежности к классу или достаточным для того, чтобы гарантировать включение объекта в этот класс. Они позволяют нам сравнивать объекты, которые чем-то похожи друг на друга, хотя ни один из них не имеет точных общих черт со всеми остальными [35, 14].

Положительные стороны политетических классификаций, заключаются в том, что этим они точнее отражают реальность, содержат большое количество информации и несут меньший риск произвольного исключения существенных признаков, поскольку границы между классами не являются жесткими [29, 358; 20, 216].

Элементы, входящие в политетический класс, имеют между собой некоторые «семейные черты». Эта идея напоминает о понятии «семейного сходства», использованном Л. Витгенштейном для обозначения

того, что члены семьи похожи друг на друга не по какому-то конкретному признаку, а по целому ряду признаков, которые разделяют некоторые, но не все члены семьи. Игры – настольные, карточные, бальные и т.д. – стали парадигматическим примером группы, которая связана семейным сходством; если мы понаблюдаем за ними, то увидим сложную сеть подобий, накладывающихся на и перекрывающих друг друга; иногда имеется полное сходство, а иногда — лишь в деталях [2, 58–60].

Несколько иной метафорой, передающий политический подход является понятие «цепного комплекса». Оно было разработано советским психологом Л.С. Выготским в 1934 г. в результате наблюдения им за тем, как играют/думают дети. По мнению указанного автора, дети переходят от одного понятия к другому на основе общего критерия, который меняется в прогрессии: один объект связан с другим общим признаком, который, в свою очередь, связан со следующим по другому признаку, и с другим по еще одному критерию, и так далее. Согласно этой точке зрения, объекты группируются вместе, как звенья цепи, где критерий меняется при каждом последующем переходе [5, 126]. Автором отмечается, что «в цепном комплексе структурный центр может отсутствовать вовсе. Частные конкретные элементы могут вступать в связь между собой, минуя центральный элемент или образец. Они могут поэтому не иметь с другими элементами ничего общего, но тем не менее могут принадлежать к одному комплексу в силу того, что они имеют общий признак с каким-нибудь другим элементом, а этот другой элемент в свою очередь связан с третьим и т. д. Первый и третий элементы могут не иметь между собой никакой связи, кроме того, что они оба, каждый по своему признаку, связаны со вторым» [25, 127].

Представляется, что теория нечетких множеств отражает вышеупомянутые рассуждения. Классическая теория множеств, положенная в основу построения традиционных и альтернативных моделей конституционного контроля, предполагает, что можно четко различить как элементы, которые принадлежат множеству, так и те, которые к нему не принадлежат, соблюдая принципы исчерпаемости и взаимоисключаемости. Она опирается на аристотелевскую логику, устанавливая точный порог для включения или исключения объекта из категории. Ее парадигмой является понятие принадлежности на основе истинности или ложности суждения.

Теория нечетких множеств, предложенная в 1965 году американским математиком и логиком азербайджанского происхождения Л. Заде, напротив представляет классы с нечеткими границами и допускает, что объекты могут принадлежать к классам лишь в определенной степени [43, 338–353; 6, 7–22]. Таким образом, Л. Заде смягчает негативный

эффект бинарной логики, которая в погоне за простотой может потерять свою значимость. Теория нечетких множеств позволяет проводить более выверенные измерения, присваивая каждому объекту оценку от 1 (полная принадлежность) до 0 (полная непринадлежность).

Эта теория предлагает ученым использовать так называемый «градуированный подход», способствующий постичь ряд процессов, постижение которых посредством применения бинарной логики не представлялось возможным. Указанный подход предполагает построение шкалы для характеристики отношений между объектом и его свойством [10, 20].

Теория нечетких множеств широко признана математиками и применяется инженерами, экономистами, социологами и антропологами. По мнению некоторых исследователей, нечеткая логика, базовым понятием которой является нечеткое множество, лучше всего описывает исторические, экономические и политические процессы [19, 390–398]. Эта теория также может быть полезна ученым-юристам [11; 14, 12–14; 30, 287], в том числе и при построении классификаций и моделировании различных институтов конституционного права [18; 31].

Применительно к моделям конституционного контроля возможность использования научного потенциала теории нечетких множеств также проистекает из этимологического понятия моделей. Однако, прежде всего, следует отметить, что в обыденном употреблении понятие модели тесно связано с идеей подражания в двух смыслах: это и объект для подражания, и результат подражания. С этой точки зрения, научные модели являются одновременно «моделирующими» и «моделируемыми» объектами, в соответствии с логикой имитации. Следует отметить, что элемент подражания также присутствует в научном определении понятия: обычно модель понимается как образец, аналог объекта исследования, способный его замещать [15, 374; 16, 19; 9, 40; 42, 24].

Этимологически слово «модель» происходит от итальянского *modello*, которое, в свою очередь, происходит от латинского *modulus*, являющегося уменьшительным от *modus* (мера), что буквально понимается как «маленькая мера» [12, 419; 13, 429]. Таким образом, модель – это, прежде всего, то, что используется в качестве единицы измерения. Слово «модуль» имеет тот же корень [12, 420; 13, 430]. Модуль использовался в архитектуре, по крайней мере, с античных времен. Он упоминается в трактате об архитектуре «Десять книг об архитектуре» древнеримского архитектора Марка Витрувия [3]. Это единица измерения, принимаемая для координации размеров частей здания [40, 133].

Существующая разница в понимании общеупотребительного и этимологического значения понятия модели позволяет М.-К. Понторо провести разграничение между категориями «историческая модель» и

«модель в качестве инструмента измерения». Обе модели являются концептуальными конструкциями объекта исследования, но если первая является образцом правовой реальности, которую исследователь пытается воспроизвести, то вторая направлена на «установление стандарта измерения» [32, 203–211].

Последнее значение представляет для нас особый интерес в контексте данного исследования. С этой точки зрения модель понимается как концептуальная конструкция, которая может служить методологическим инструментом для наблюдения за определенным объектом, в целях его более полного познания.

При этом такое понимание моделирования не сводится исключительно к построению моделей, с которыми сопоставляются конкретные системы конституционного контроля с тем, чтобы соотнести их с той или иной моделью, что было характерно для традиционного подхода к моделированию конституционного контроля. Построение таких моделей само по себе безусловно является необходимым шагом для предлагаемого моделирования, поскольку они являются *крайними* точками отсчета для определений тенденций развития конституционного контроля, которые призвано выявить моделирование. Указанные крайние точки представляют собой мысленные конструкции, которые будут иметь отдаленное отношение к реальности, так как представляют собой идеальные - или идеализированные образцы, которые не могут существовать в реальности, о чем предупреждал М. Тропер [36, 262].

Однако этим моделирование не ограничивается. В отличие от традиционного подхода, оно предполагает создание определенной рамки для изучения конституционного контроля под определенным углом зрения, определяемым ученым согласно целям его исследования, и состоит в установлении идеализированных образцов и шкалы измерения, на которой различные изучаемые системы могут быть размещены в соответствии с их характеристиками.

Таким образом, речь идет не о том, чтобы определить, соответствует ли система одной из моделей, а о том, чтобы расположить ту или иную систему конституционного контроля на данной шкале и определить ее близость к одному из полюсов шкалы. Практическое применение такого подхода позволит говорить о том, что принадлежность конкретной системы той или иной модели подтверждена степенями. С этой точки зрения такое моделирование, взятое в исторической перспективе, также позволит выявить тенденции развития отдельно взятой системы конституционного контроля.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. - Москва, 2000.
2. Витгенштейн Л. Философские исследования. - Москва, 2018.
3. Витрувий М. Десять книг об архитектуре. - Москва, 1936.
4. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс. - Москва, 2010.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования. - Москва-Ленинград, 1934.
6. Заде Л.А. Нечеткие множества // Нечеткие системы и мягкие вычисления. - 2015. - № 1.
7. Клейн Л.С. Археологическая типология. - Ленинград, 1991.
8. Миряшева Е.В., Павликов С.Г., Сафонов В.Е. Судебный конституционный контроль в России и зарубежных странах: история и современность. - Москва, 2015.
9. Морозов К. Е. Математическое моделирование в научном познании. - Москва, 1969.
10. Новак В., Перфильева И., Мочкорж И. Математические принципы нечеткой логики. - Москва, 2006.
11. Опалев Р.О. Оценочные понятия в арбитражном и гражданском процессуальном праве. - Москва, 2008.
12. Словарь иностранных слов / Под ред. И В.Лехина, проф. Ф.Н.Петрова. 3-е изд., перераб. и доп. - Москва, 1949.
13. Словарь иностранных слов современного русского языка / сост.: Егорова Т.В. - Москва, 2012.
14. Стрельников К.А. К вопросу о логических проблемах современного права // История государства и права. - 2009. - №8.
15. Философский энциклопедический словарь. - Москва, 1989.
16. Штофф В. А. Моделирование и философия. - Москва-Ленинград, 1966.
17. Юдин Ю. А., Шульженко Ю. Л. Конституционное правосудие в федеративном государстве (сравнительно-правовое исследование). - Москва, 2000.
18. Ackrén M. Conditions for Different Autonomy Regimes in the World: A Fuzzy-Set Application. Åbo, 2009.
19. Belohlávek R., Dauben J., Klir G. Fuzzy Logic and Mathematics: A Historical Perspective. Oxford, 2017.
20. Brennan, T. Classification: An Overview of Selected Methodological Issues // Crime and Justice. A Review of Research. 1987. Vol. 9.
21. Calamandrei P. La illegittimità costituzionale delle leggi nel processo civile. - Padova, 1950.
22. Constantinesco V., Pierré-Caps S., Droit constitutionnel. - Paris, 2007.
23. Favoreu L. Modèle européen et modèle américain de justice constitutionnelle // Annuaire international de justice constitutionnelle. 1988. Vol. IV.
24. Favoreu L. American and European models of constitutional justice // Comparative and private international law: essays in honor of John Henry Merryman on his seventieth birthday / edited by David S. Clark. - Berlin, 1990.
25. Favoreu L. Droit constitutionnel. - Paris, 2019.
26. Fromont M. La justice constitutionnelle dans le monde. - Paris, 1996.
27. García Belaunde D. Derecho procesal constitucional. - Trujillo. 1998.
28. Mahmood C., Armstrong S. Do Ethnic Groups Exist? A Cognitive Perspective on the Concept of Cultures // Ethnology. 1992. Vol. 31.
29. Needham R. Polythetic Classification: Convergence and Consequences // Man. 1975. Vol. 3.

30. Nicolini M. I governi legislatori // *DPCE Online*. 2021. Vol. 50.
31. Pegoraro L. Approccio classificatorio “fuzzy” ed elementi determinanti nel diritto costituzionale comparato // *L’eredità di Uberto Scarpelli*. - Torino, 2014.
32. Ponthoreau M.-C. Droit(s) constitutionnel(s) comparé(s). - Paris, 2021.
33. *Ruggeri A., Spadaro A. Lineamenti di giustizia costituzionale*. Torino: G. Giappichelli editore, 2019.
34. Stone Sweet A., Shapiro M. Abstract and Concrete Review in the United States // *On Law, Politics, and Judicialization*. - Oxford, 2002.
35. Sokal R., Sneath P. Principles of numerical taxonomy. - London, 1963.
36. Troper M. Les classifications en droit constitutionnel // *Pour une théorie juridique de l’État*. - Paris, 1994.
37. Tusseau G. Au-delà des «modèles» de justice constitutionnelle, pour un comparatisme pragmatiste // *Metodologia della comparazione*. Lo studio dei sistemi giudiziari nel contesto euro-americano. - Bologna, 2014.
38. Tusseau G. Contre les «modèles» de justice constitutionnelle. - Bologna, 2009.
39. Tusseau G. Sur le métalangage du comparatiste. De la prétention à la neutralité à l’engagement pragmatiste // *Revus*. 2013. № 21.
40. Varenne F. Théorie, réalité, modèle. Epistémologie des théories et des modèles face au réalisme dans les sciences. - Paris, 2012.
41. *Weber A. Notes sur la justice constitutionnelle comparée: convergences et divergences // Annuaire International de justice Constitutionnelle*. 2003.
42. Wróblewski J. The judicial application of law. - Dordrecht, 1992.
43. Zadeh L.A. Fuzzy sets // *Information and Control*. 1965. Vol. 8. № 3.

KONSTITUSIYA NƏZARƏTİNİN MODELƏŞDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ PARADİQMASININ DƏYİŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

R.R. İSMAYILOV

XÜLASƏ

Tədqiqat işi çərçivəsində, konstitusiya nəzarətinin modelləşdirilməsinin daha dəqiq və elmi əsaslarla aparılmasını təmin etmək üçün, əsas doktrinal yanaşmaları təhlil edilir, müxtəlif modellərin əsasında dayanan fəqləndirmə meyarları və prinsiplərini dəqiq müəyyənləşdirməyə çalışılır, həmçinin konstitusiya-hüquqi modelləşdirmə prosesində təbii elmi yanaşmaların tətbiq olunmasının mümkünlüyü məsələsinə ayrıca olaraq baxılır. Məqalədə konstitusiya nəzarətinin modellərinin ənənəvi və digər modellər kimi təsnif edilməsi təklif edilir və hesab olunur ki, bu konstitusiya nəzarətin bu və ya digər modelinin sistemdəki yerini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Məqalədə həmçinin konstitusiyal nəzarət modellərinin araşdırılmasında tətbiq oluna biləcək prinsiplər, xüsusən də "tam əhatəlilik" və "qarşılıqlı istisna" prinsipləri təhlil edilmişdir. Birinci prinsip modelləşdirmə meyarlarının və müvafiq olaraq tədqiqat çərçivələrinin sərt şəkildə müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur, ikincisi isə bir modelin təməlinə qoyulan meyarların eyni zamanda digərinin də xarakterizəsi üçün istifadəsini nəzərdə tutmur. Əsas fikir ondan ibarətdir ki, konstitusiya nəzarətinin modelləşdirməsi, geniş meyarlar dairəsi tətbiq edildikdə daha səmərəli olur, çünki bu, müxtəlif nəzarət sistemlərinə xas olan unikal xüsusiyyətləri əks etdirməyə imkan verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri konstitusiya nəzarəti modellərinin formalaşdırılması üçün meyarların axtarışından, modelləşdirmə meyarlarının siyahısının ənənəvi qapalı və

ziyyətdən daha elastik və konstitusiya nəzarət sistemlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən hala gətirilməsindən, modellərin formalaşdırılmasının doktrinal əsaslarının, o cümlədən, təbii elmlərin modelləşdirmə metodologiyası əsasında öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat zamanı analiz və sintez, müqayisəli-hüquqi və formal-hüquqi metodlar, modelləşdirmə, təsnifat və digər metodlar tətbiq olunmuşdur.

Açar sözlər: konstitusiya nəzarəti, konstitusiya hüququ, hüquqi modellər, modelləşdirmə, konkret konstitusiya nəzarəti, abstrakt konstitusiya nəzarəti, prinsiplər, doktrina

TOWARDS A CHANGE IN THE METHODOLOGICAL PARADIGM OF MODELLING CONSTITUTIONAL CONTROL

R.R. ISMAYILOV

SUMMARY

The author of the article analyzes doctrinal approaches to the formation of models of constitutional control, identifies the main criteria and principles for the formation of such models, which makes it possible to make legal modeling more accurate. The possibility of applying natural science approaches to constitutional and legal modeling is considered, as well as the models of constitutional control are classified into traditional and other models that allow to more accurately determine the place of a particular model of constitutional control in the system. The principles that can be applied in the study of models of constitutional control are analyzed, in particular, the principle of exhaustive completeness of the study and the principle of mutual exclusion. The first principle assumes rigor in defining the modeling criteria and, accordingly, the scope of the study, the second principle implies that the criteria underlying one model cannot characterize another. The implementation of modeling in relation to constitutional control is most effective in the presence of a wide range of criteria, which makes it possible to reflect the unique characteristics inherent in various control systems.

The goals and objectives of the research were the search for criteria for the formation of models of constitutional control, ways to transform the list of modeling criteria from a traditional closed list into a flexible one capable of reflecting the existing features of individual systems of constitutional control, the study of the doctrinal foundations of model formation, including on the basis of natural science knowledge and modeling methodology.

During the research, methods of analysis and synthesis, comparative legal and formal legal methods, modeling methods, classification, etc. were applied.

Keywords: constitutional control, constitutional law, legal models, modeling, specific constitutional control, abstract constitutional control, principles, doctrine

UOT 343.1

**DÖVLƏT İTTİHAMÇISI, VƏKİL VƏ HAKİMİN
MƏHKƏMƏ NİTQLƏRİNİN REALİZƏSİ ZAMANI
CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATININ PRİNSİPLƏRİNİN
TƏMİN EDİLMƏSİ**

Ə.Ə.QASIMOV

Bakı Dövlət Universiteti
haci-arastun@rambler.ru

Cinayət mühakimə icraatı vahid sistemə malik olduğu üçün bu sistemin hər bir elementi digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqədə çıxış etdikdə və sistem daxili ziddiyyətə səbəb olmadıqda effektiv hesab edilə bilər. Qeyd edilən qarşılıqlı əlaqənin və ziddiyyətsizliyin təmin edilməsi üçün cinayət mühakimə icraatı sistem yaradıcı amillərdən faydalanır. Cinayət mühakimə icraatının sistem yaradıcı amilləri cinayət prosesinin bütün institutlarının həm ayrı-ayrılıqda, həm birgə cavab verməli olduqları meyarları, onların hədlərini, ümumi məqsədlərini və s. müəyyən edir və bunun hesabına həmin institutların orqanik vəhdət şəklində işləməsi üçün şərait yaradır.

Təqdim edilmiş tədqiqat işində sadalanan amillərin hamısının sistem yaratma xüsusiyyətini qəbul edirik və onlardan hər hansı birinin bu əlamətə malik olduğunu mübahisələndirmirik. Həqiqətən də cinayət mühakimə icraatının təyinatı və ümumi vəzifələri, eləcə də cinayət-prosessual qanunvericilik cinayət mühakimə icraatının vahid sistemini şərtləndirən amillər kimi çıxış edir. Bununla belə, tədqiqat qarşısında qoyulmuş vəzifələrin uğurlu həll edilməsi üçün biz, məhkəmə nitqləri və onların realizə edilməsi institutlarının məhz cinayət mühakimə icraatının prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə geniş diqqət yetirməyi məqsəduyğun sayırıq. Hesab edirik ki, məhkəmə nitqləri və onların realizə edilməsi institutlarının cinayət mühakimə icraatının prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməsi onların mahiyyətinin açılması və ümumiyyətlə, cinayət mühakimə icraatının sistemində bu institutların yerinin müəyyən edilməsi üçün zəruridir.

Nəhayət, məhkəmə nitqləri və onların realizə edilməsi institutları daha sıx əlaqədə olduqları cinayət mühakimə icraatının prinsipləri ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməlidir ki, ayrılıqda götürülmüş konkret bir prinsipin məhkəmə nitqləri və onların realizə edilməsi institutlarına necə təsir göstərdiyini müəyyənləşdirək.

Açar sözlər: məhkəmə nitqi, cinayət mühakimə icraatının prinsipləri, sistem yaradıcı amillər, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunçuluq, cinayət prosesi

Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı qanunçuluq prinsipinin təmin edilməsi

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır.

Qanunçuluq ümumhüquqi, konstitusion prinsipdir. Cinayət prosesi iştirakçıları cinayət prosesində hüquqi statuslarını realizə edərkən həm prosesual, həm də maddi hüquq normalarını düzgün təfsir etməli və onlara riayət etməlidirlər. Cinayət prosesi iştirakçılarının qanunun tələbindən azacıq kənara çıxması, nəinki həmin orqanun nüfuzuna, həm də qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi işinə xələl gətirir. Yalnız qanunla tənzimlənən fəaliyyət cinayət prosesinin tərkib hissəsini təşkil edə bilər. Ona görə də hüquq normalarının pozulması hərəkəti cinayət mühakiməsi həddlərindən kənara çıxır. Məsələn, V.İbayevin qeyd etdiyi kimi, qanunun pozulması yolu ilə əldə edilmiş sübut yolverilməz hesab olunur və ittihamın əsasını təşkil edə bilməz (8, s.23). Cinayət mühakimə icraatının prinsipi kimi, qanunçuluq CPM-in 10-cu maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, məhkəmələr və cinayət prosesinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, Cinayət-Prosessual-Məcəlləsinin, Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına ciddi əməl etməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minmiş və dərc edilmiş qanunu ilə müəyyən olunan əsaslardan və qaydalardan kənar heç kəsin cinayət təqibi üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs qismində məsuliyyətə cəlb edilməsinə, tutulmasına, həbsə alınmasına, axtarılmasına, məcburi gətirilməsinə və digər prosesual məcburiyyət tədbirlərinə məruz qalmasına, habelə məhkum edilməsinə, cəzalandırılmasına, hüquq və azadlıqlarının digər formada məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və digər qanunlarının təfsiri cinayət prosesi iştirakçılarına o halda məcburidir ki, bu təfsir Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin qərarında verilmiş olsun. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahları cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar üçün tövsiyə xarakteri daşıyır. Qanunun nəzərdən keçirilən maddəsində göstərilən tələblərin pozulması ilə aparılan prosesual hərəkətlərin və qəbul olunmuş qərarların hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Göründüyü kimi, CPM-in 10-cu maddəsinin bilavasitə mətnində məhkəmə nitqlərinin realizəsi ilə bağlı birbaşa göstərişlər nəzərdə tutulmasa da, həmin maddədə bütün cinayət-prosessual hüquq institutlarının, o cümlədən, məhkəmə nitqlərinin də realizə edilməsi zamanı qanunun tətbiqi ilə əlaqədar

rəhbər tutulmalı olan müddəalar təsbit edilmişdir.

Prof. C.H.Mövsümov qeyd edir ki, qanunçuluq prinsipi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Cinayət prosesi qanunla müəyyən edilmiş formada dövlət quruluşunu və ictimai quruluşu, idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların hüquqlarını və qanuni mənafelərini hər cür qəsdlərdən qorumaqla ölkədə qanunçuluğun möhkəmləndirilməsinə mühüm təminat yaradır. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanların bütün fəaliyyəti cinayət-prosessual qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur. Qanunda göstərilməyən hər hansı hərəkətin bu orqanlar tərəfindən həyata keçirilməsi qətiyyətlə qadağan edilir. Cinayət mühakimə icraatında cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməməsi qanunçuluğun pozulması ilə bərabər, əksər hallarda iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməməsi ilə nəticələnir. Qanunçuluq prinsipi cinayət işlərinin icraatı ilə əlaqədar prosesdə iştirak edən vətəndaşların da hüquqları və qanuni mənafelərinin ciddi qorunmasını tələb edir (9, s.47-48).

F.M.Abbasovanın fikrincə, qanunçuluq ümumhüquqi qüvvəyə malik olan rəhbər müddəa olmaqla yanaşı, həm də dövlətdə mövcud olan siyasi rejimin, yəni dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üsullarının xarakterini müəyyən edir. Qanunçuluq rejimi dövlətdə, o cümlədən, cinayət mühakimə icraatında səlahiyyətli orqanların (məhkəmə və ibtidai araşdırma orqanlarının vəzifəli şəxslərinin) özbaşınalığını, qanuna deyil, məxfi sənədlərə və ya şifahi göstərişlərə tabeçiliyini, öz mülahizələrinə görə davranışını və s. istisna edir (5, s.94).

Qanunçuluq prinsipi, cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi zamanı, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının rəhbər tutulmalı olduğunu müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci il tarixində ümumxalq referendum yolu ilə qəbul edilmişdir, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 2.2-ci maddəsinə əsasən, konstitusiyanın normaları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ali hüquqi qüvvəyə malikdir və birbaşa qüvvədədir. Konstitusiyasının normaları ilə Cinayət-Prosessual Məcəllənin müddəaları arasında ziddiyyət olduğda konstitusiyasının normaları tətbiq olunur. Bu, o deməkdir ki, hər hansı bir prosesual hüquq institutunun, o cümlədən, məhkəmə çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözü və məhkəmə nitqinin digər təzahür şəkillərinin prosesual formasına birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edən müddəa Konstitusiyada müəyyən edilmişdirsə, müvafiq institutun prosesual formasının mahiyyətinin və məzmununun müəyyən edilməsi zamanı məhz konstitusiyanın həmin müddəası daha üstün qüvvəyə malik olacaqdır.

Konstitusiya ayrılıqda götürülmüş cinayət-prosessual hüquq institutunun prosesual formasını birbaşa və ətraflı şəkildə əks etdirən bir mənbə deyildir, o, özündə cinayət mühakimə icraatının əsas prinsiplərini, cinayət

mühakimə icraatında iştirak edən şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarını, eləcə də vəzifələrini, cinayət prosesində ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələrin və cinayət prosesini həyata keçirən orqan kimi prokurorluğun konstitusion statusunu müəyyən edir ki, bunlar da, öz növbəsində, ayrılıqda götürülmüş cinayət-prosessual hüquq institutlarının, o cümlədən, məhkəmə çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözü və məhkəmə nitqinin digər təzahür şəkillərinin prosessual formasının müəyyən edilməsi zamanı həlledici rol oynayırlar. Cinayət prosesi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas konstitusion müddələrin nədən ibarət olması və həmin müddələrin cinayət-prosessual qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və təfsiri işində mütləq rəhbər tutulmalı olması, bu və ya digər prosessual normanın konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması üçün əsas kriteriya kimi çıxış etməli olması ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında əsasən həmfikirlik mövcuddur (5, s.42-48; 6, s.27, 52-89; 7, s.95-130).

Tədqiqatın sonrakı hissələrində hansı konstitusion müddənin məhkəmə çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözü və məhkəmə nitqinin digər təzahür şəkillərinə hansı formada təsir etdiyinə daha ətraflı şəkildə toxunulacaqdır.

CPM-in 10.1-ci maddəsi cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarına da ciddi əməl edilməsini tələb edir ki, bu da təsadüfi deyildir, çünki Azərbaycan Respublikasının digər qanunları da cinayət-prosessual fəaliyyətin tənzim edilməsində əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, cinayət mühakimə icraatına dair normaların qüvvəsi baxımından CPM-in müddələri digər qanunların müddələrindən daha üstündür. Belə ki, CPM-in 2.4-cü maddəsinə əsasən, digər qanunlardakı prosessual hüquq normaları CPM-in müddələrinə uyğunlaşdırılmalıdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları cinayət-prosessual fəaliyyətin tənzim edilməsində az rol oynayır. Digər qanunların əhəmiyyəti CPM-də müəyyən edilməmiş anlayışların, tədbirlərin və institutların izah edilməsində, tətbiqi əsaslarını və rejimini təsbit etməsində ifadə edilir (5, s.54).

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin mənbələri hesab edilən bir sıra qanunlar vardır ki, onlarda məhkəmə nitqinin realizəsi ilə bağlı birbaşa prosessual qaydalar təsbit edilməsə də, belə qaydaları əks etdirən digər prosessual hüquq normalarının doğru dərk edilməsi və təfsiri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə qanunlara Azərbaycan Respublikasının «Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında» 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanununu, Azərbaycan Respublikasının «Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanununu, Azərbaycan Respublikasının «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanununu, Azərbaycan Respublikasının «Pro-

kurorluq haqqında» 7 dekabr 1999-cu il tarixli Qanununu, Azərbaycan Respublikasının «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» 28 dekabr 1999-cu il tarixli Qanununu və s. bu qəbildən olan qanunları aid etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına prosessual hüquq institutlarının prosessual formasını müəyyən edən mənbə kimi baxdıqda, nəzərə almaq lazımdır ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 2.3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə Cinayət-Prosessual Məcəllədən fərqli qaydalar müəyyən olunduqda, beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir. Ayrı-ayrı prosessual hüquq institutlarının prosessual formasına təsir edən beynəlxalq müqavilələrin dairəsi kifayət qədər genişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı və cinayət-prosessual formaya təsir edən bilən beynəlxalq müqavilələr sırasından 4 noyabr 1950-ci il tarixli İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını, 10 dekabr 1984-cü il tarixli İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftara və cəzaya qarşı BMT Konvensiyasını, 7 oktyabr 2002-ci il tarixli Kişinyov Konvensiyasını, 19 dekabr 1966-cı il tarixli Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı və s. misal göstərmək olar. Bununla belə, milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edilən belə bir fikirlə razılaşmaq lazım gəlir ki, müasir dövrdə 4 noyabr 1950-ci il tarixli İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası cinayət-prosessual hüququn mənbələri sistemində xüsusi yerə malikdir (5, s. 58).

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, qanunçuluq elə bir prinsipdir ki, özü bila-vasitə məhkəmə nitqlərinin, eləcə də digər konkret hüquq institutlarının formasına dair müddəaları nəzərdə tutmur, lakin belə müddəaların axtarılmalı olduğu hüquqi mənbələrin sistemini, onların hüquqi qüvvəsi və əhəmiyyətini müəyyən edir.

Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı aşkarlığın təmin edilməsi

Cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı prinsipi AR Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin beşinci bəndində təsbit edilmişdir – bütün məhkəmələrdə işlərin icraatı açıq aparılır. Bununla belə, cinayət mühakimə icraatının aşkarlığına dair konstitusion prinsipdən də istisnalar nəzərdə tutulur – işə qapalı iclasda baxılmasına yalnız o halda icazə verilir ki, məhkəmə açıq icraatın dövlət, peşə və ya kommertiya sirlərinin açılmasına səbəb olacağını güman edir, yaxud vətəndaşların şəxsi və ya ailə həyatının məxfiliyini qorumaq zərurətinin mövcudluğunu müəyyənləşdirir. Bu prinsip CPM-in 27-ci maddəsində daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş dövlət, peşə və kommertiya sirlərinin, habelə vətəndaşların şəxsi və ailə sirlərinin qorunması halları istisna ol-

maqla, Azərbaycan Respublikasında cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə ədalət mühakiməsi bütün məhkəmələrdə açıq aparılır. Cinayət-Prosessual Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə ədalət mühakiməsinin qiyabi aparılmasına yol verilmir. Bütün hallarda cinayət mühakimə icraatı zamanı qəbul olunmuş məhkəmə qərarları açıq elan olunur.

Göründüyü kimi, aşkarlıq prinsipinə cinayət-prosessual qanunvericiliklə verilmiş məzmununda məhkəmə iclaslarının açıq həyata keçirilməli olması müddəası, eləcə də bu prinsipi pozmadan məhkəmə iclaslarının qapalı və qiyabi şəkildə həyata keçirilməsinin meyarları, bunun üçün cinayət-prosessual qanunvericilikdə konkret halların nəzərdə tutulmuş olması öz əksini tapmışdır.

Cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı cinayət işlərinə və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara ictimaiyyətin, kütləvi informasiya vasitələrinin, ictimai birliklərin nümayəndələrinin, bir sözlə, arzu edən istənilən şəxsin iştirakı ilə baxılmasını nəzərdə tutur. Aşkarlıq prinsipinin mahiyyəti ondadır ki, məhkəmə işlərinə açıq, vətəndaşlara və kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinə məhkəmə iclas zalında iştirak etmək, orada baş verənləri qeydə almaq, prosesin gedişi və nəticələri barədə qeyri-məhdud dairədə şəxsləri məlumatlandırmaq imkanı verilməklə baxılır. Lakin bu, heç də hamının məhkəmə iclas zalında iştirak edə bilməsi demək deyildir. Belə ki, iclas zalında qaydanı pozan şəxslər, onların tərbiyəsinə mənfi təsir edə biləcəyi hallarda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər (16 yaşından aşağı olan və proses iştirakçısı olmayan şəxslər, ümumiyyətlə, məhkəmə zalına buraxılmırlar), məhkəməyə təzyiq göstərmək istəyənlər və başqa bu kimi kateqoriyalardan olan bəzi şəxslər əsaslandırılmış surətdə məhkəmənin iclas zalına buraxılmırlar. Açıq məhkəmə baxışı hakimlərin fəaliyyəti üzərində ictimai nəzarəti təmin edir. Açıq məhkəmə prosesi hakimlərlə yanaşı, prokurorları və vəkilləri də öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməyə həvəsləndirməlidir. Məhkəmə və tərəflər açıq fəaliyyət göstərməklə bilirlər ki, məhkəmə baxışını kənar şəxslər müşahidə edir. Nəzəriyyədə mövcud olan bu fikirlə tamamilən razıyıq ki, aşkarlıq dövlət və ictimai orqanların fəaliyyətinin metod və nəticələri haqqında adamların həqiqi məlumat almaq imkanındır (6, s.78; 8, s.523-525).

Cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı prinsipi bir neçə funksiya daşıyır. İctimai nəzarətin təmin edilməsi funksiyası hesabına bu prinsip cinayət prosesini həyata keçirən orqanların məsuliyyətini, onların yol verə biləcəyi qanun pozuntularına qarşı həssaslığını artırır. Özü də, məhkəmə iclaslarının açıq aparılmalı olması tələbi təkcə məhkəmədə iştirak edən dövlət ittihamçısı və işin həllini həyata keçirən hakimlər üçün deyil, məhkəməyədək icraat subyektləri üçün də stimullaşdırıcı faktor kimi əhəmiyyətlidir, çünki məhkəməyədək icraat zamanı «istintaq sirri» institutunun verdiyi imkanlardan istifadə

edərək öz fəaliyyətinin aşkarlıq dərəcəsini tamamilə öz mülahizələrinə görə özünün nəzarəti altında saxlayan ibtidai araşdırma orqanı bilir ki, onun bütün fəaliyyəti məhkəmə iclası zamanı aşkar şəkildə təhlil ediləcəkdir və bu səbəbdən sonrakı mərhələlərdə ictimai qınağa və hüquqi sanksiyalara (məsələn, ibtidai araşdırmada kobud pozuntuya yol vermiş şəxslər barədə məhkəmə xüsusi qərar qəbul edə bilər) məruz qalmamaqdan ötrü ibtidai araşdırma orqanı fəaliyyətində daha da diqqətli olur. Bir çox müəlliflərin fikrincə, bu prinsip vəkil fəaliyyəti üzərində ictimai nəzarətin təmin edilməsi baxımından da eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir (16, s.416-417; 11, s.22-23).

Aşkarlıq prinsipinin digər funksiyası tərbiyəvi-profilaktik funksiyadır. Aşkarlıq prinsipi konkret işlə əlaqəli olmayan, tamamilə kənar insanlara ayrı-ayrı işlər üzrə ədalət mühakiməsinin necə həyata keçirildiyi barədə təsəvvürün yaranmasına xidmət edir. İstər məhkəmənin iclas zalına şəxsən gəlməklə, istər bu və ya digər məhkəmə prosesinin ayrı-ayrı hissələrini (məsələn, şahidlərin ifadə verməsini, müdafiə və ya ittiham nitqlərindən bir parçanı və s.) televiziyadan, yaxud digər kütləvi informasiya vasitələrindən izləməklə, istərsə də, məhkəmə iclasını izləmiş tanışının bu barədə söhbətlərini dinləyərkən vətəndaş eyni zamanda bir neçə hüquqi əhəmiyyətli haldan xəbərdar olur. O, izləmiş olduğu məhkəmə araşdırmasının predmeti olmuş konkret bir əməlin (hərəkətin və ya hərəkətsizliyin) cinayət olmasından xəbərdar olur, bu cinayəti törətdiyinə görə şəxs hansı qaydada mühakimə edildiyinin şahidi olur, təqsirli bilindiyi halda onun cəzalandırıldığını görür və s. Bunun hesabına, cinayət mühakimə icraatını izləmiş vətəndaş ikili təsir – tərbiyəvi və profilaktik təsirlərə məruz qalır. Əlavə olaraq, nəzəriyyədə geniş yayılmış bu fikirlə də razıyıq ki, cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı cinayətə görə cəzanın labüdlüyü ideyasının ictimaiyyətə aşılmasının ən effektiv vasitələrindəndir (12, s.260-261; 13, s.259-260).

Nəhayət, aşkarlıq prinsipi müəyyən mənada demonstrativ (latın. *demonstratio* – nümayiş etdirmək, əyani göstərmək) funksiya da daşıyır. Dövlətin məhkəmə orqanları öz fəaliyyətini ictimaiyyət üçün aşkar həyata keçirməklə, ədalət mühakiməsini onlara əyani şəkildə nümayiş etdirir. Belə nümayişkarana fəaliyyət vətəndaşlarda dövlət orqanlarının, xüsusilə ədliyyə orqanlarının avtoritetinin artmasına, ölkədə məhkəmə hakimiyyətinin real gücə sahib olmasına, onun müstəqilliyinə və qərəzsizliyinə inam və etibar yaradır. Məhkəmə iclaslarında şahidlərə münasibətin səviyyəsindən, onların təhlükəsizliyindən və s. əmin olan insanlar ədalət mühakiməsinə yardım etməkdə daha da həvəsli olurlar. A.N.Volodina, N.İ.Siriy və digər müəlliflər haqlıdır ki, məhkəmə iclaslarının açıq həyata keçirilməsi sayəsində dövlət həm cəzalandırıcı gücünü, həm də humanist təbiətini nümayiş etdirir (14, s.156-158; 11, s. 225).

Məhkəmə iclaslarının açıq həyata keçirilməli olması tələbinin məhkə-

mə nitqlərinin realizəsi baxımından əhəmiyyəti ondadır ki, məhkəmə nitqləri ilə çıxış edən subyektlər onlara təkcə məhkəmənin deyil, ictimaiyyət nümayəndələrinin də qulaq asdığına fərqi varırlar. Onlar başa düşürlər ki, söylədikləri nitqlər KİV-də yayımlana bilər. Bu amillər məhkəmə nitqləri ilə çıxış edən şəxslərə daha məsuliyyətlə hazırlaşmaq, nitqlərində etik qaydalara riayət etmək, nitqləri vasitəsilə cəmiyyətdə təmsil etdikləri şəxsin və ya özlərinin reputasiyasını artırmaq və s. üçün stimül verir.

Cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı prinsipi məhkəmə iclaslarının açıqlığının əhəmiyyətini vurğuladığı kimi, cinayət prosesi zamanı qanunla qorunan sirlərin təmin edilməsi məsələsinə də önəm verir. Dövlət, peşə, kommersiya, şəxsi və ailə sirlərinin qorunması zərurəti yaranan hallarda aşkarlıq prinsipindən istisnaya, yəni məhkəmə iclasının qapalı şəkildə həyata keçirilməsinə yol verilir (15, s.39). Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində məhkəmə nəzarəti qaydasında icraat zamanı məhkəmə iclasları təkcə qanunla qorunan sirlərin təmin edilməsi ilə əlaqədar deyil, bütün hallarda qapalı şəkildə həyata keçirilir.

Milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, cinayət mühakimə icraatında qanunçuluğun təmin edilməsi, milli təhlükəsizliyin mühafizə edilməsi, hüquq və azadlıqların prioritetliyinin gözlənilməsi və mənəvi dəyərlərin qorunması məqsədi ilə bəzən cinayət prosesinə aid olan bütün informasiya aşkarlıq şəraitində tədqiq edilmir. Qanunla müəyyən edilmiş hallarda bu informasiyalara sirr statusu verilir və bu statusda çıxış edən informasiya xüsusi prosessual qaydada əldə edilir, ötürülür və qiymətləndirilir. Buna cinayət prosesində konfidensiallığın qorunması deyilir. Konfidensiallıq (ing. *confidence* – etibar, inan) hər hansı məlumatın yayılması yolverilməzliyinin qarşısının alınması zərurətindən irəli gəlir. Cinayət prosesində aşağıdakı sirlərin konfidensiallığı gözlənilir: 1) şəxsi və ailə sirri; 2) dövlət sirri; 3) peşə və kommersiya sirri. Cinayət mühakimə icraatı zamanı şəxsi və ailə, eləcə də dövlət, peşə və ya kommersiya sirlərini təşkil edən məlumatların qorunması üçün CPM və AR-in digər qanunları ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlər görülür. Məlumatların qorunması üçün CPM-də nəzərdə tutulmuş tədbirlərə prosessual konfidensiallıq tədbirləri deyilir (məsələn, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin tələbi ilə istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin iştirakçıları bu məlumatların yayılmasını öhdələrinə götürür və onlardan bu barədə yazılı iltizam alınır, yaxud şəxsi və ya ailə sirlərini açıqlayan sübutlar qapalı məhkəmə iclasında tədqiq edilməlidir). Məlumatların qorunması üçün digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş tədbirlər inzibati konfidensiallıq tədbirləri hesab edilir (məsələn, AR MM-in 23-cü maddəsinə əsasən, fiziki şəxsin onun şəxsi həyatının sirlərini pozan məlumatların məhkəmə qaydasında təkzib olunmasını tələb edə bilər) (5, s.390-391).

Aşkarlıq prinsipinin tərkib hissəsi kimi konfidensiallığın qorunması

məhkəmə nitqlərini realizə üçün o baxımdan önəmlidir ki, bu prinsipin müəyyən etdiyi meyarlar əsasında məhkəmə nitqləri ilə çıxış edən subyektlər açıq məhkəmə iclaslarında bildirdikləri məlumatların qanunla qorunan sirr olub-olmamasından asılı olaraq həmin məlumatlardan istifadə etmə mümkünlüyünü müəyyən edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

Normativ sənədlər

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023, 768 s.
3. «Kommersiya sirri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu / AR-in Qanunvericilik Topplusu, 2001, №12, maddə 741.
4. «Dövlət sirri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Azərbaycan dilində

5. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. - Bakı: Zərdabi MMC LTD, - 2012, - 416 s.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H.Mövsumov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. - Bakı: Dığesta, - 2007, - 1320 s.
7. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. - Bakı: Qanun, - 2008, - 768 s.
8. İbayev V. Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. - Bakı: Qanun, 2004, - 770 s.
9. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. - Bakı: Maarif, - 1989, - 312 s.

Rus dilində

10. Бирюкова И.А., Кругликов А.П. Гласность уголовного судопроизводства должна быть закреплена в УПК РФ в качестве его принципа // Российский судья, 2006, №12, с. 21-24.
11. Володина А.Н. Гласность в уголовном судопроизводстве: закон, теория, практика // Вестник Тюменского государственного университета, 2009, № 2, с. 223-228.
12. Казбанова Ю.Ю. К вопросу о сущности и содержании принципа гласности в уголовном судопроизводстве: Право и юриспруденция / Право и юриспруденция. X Региональная конференция молодых исследователей Волгоградской области. г. Волгоград, 8-11 ноября 2005 г., с. 259-261.
13. Макарова З.В. Роль гласности уголовного судопроизводства в борьбе с преступностью / Совершенствование деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью в современных условиях. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Тюмень, 18-19 ноября 2004 г., с. 258-262.
14. Сирый Н.И. Реализация принципа гласности в деятельности суда первой инстанции по уголовным делам. Дис. ... канд. юрид. наук. - Киев, 1991, - 241 с.
15. Смолькова И. Гласность и тайна в уголовном процессе // Законность, 1998, № 7, с. 39-42.
16. Танаева Ю.Р. Гласность в уголовном процессе / Проблемы современного российского права. Материалы международной научно-практической конференции. - Челябинск, 4-5 мая 2007 г., - с. 416-418.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СУДЕБНОЙ РЕЧИ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ПРОКУРОРОМ, АДВОКАТОМ И СУДЬЕЙ

А.А.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

Поскольку уголовное правосудие имеет единую систему, каждый элемент этой системы может считаться эффективным, когда он взаимодействует с другими элементами и не вызывает внутренних противоречий. Для обеспечения вышеупомянутого взаимодействия и последовательности в уголовном судопроизводстве используются системообразующие факторы. Системообразующими факторами уголовного правосудия являются критерии, которым должны отвечать все институты уголовного процесса как в отдельности, так и совместно, их пределы, общие цели и т. д. и за счет этого создаются условия для функционирования этих институтов как органического единства.

Мы признаем системообразующий характер всех факторов, перечисленных в представленном исследовании, и не оспариваем, что любой из них обладает данной характеристикой. Действительно, цель и общие задачи уголовного правосудия, а также уголовно-процессуальное законодательство выступают факторами, определяющими единую систему уголовного правосудия. Однако для успешного решения поставленных задач исследования целесообразно уделить большое внимание взаимодействию судебных речей и институтов их реализации с принципами уголовного правосудия. Мы считаем, что изучение судебных речей и институтов их реализации во взаимодействии с принципами уголовного правосудия необходимо для раскрытия их сущности и в целом определения места этих институтов в системе уголовного правосудия.

Наконец, судебные дискурсы и институты их реализации должны анализироваться в связи с принципами уголовного правосудия, с которыми они более тесно связаны, чтобы определить, как конкретный принцип, взятый изолированно, влияет на судебные дискурсы и институты их реализации.

Ключевые слова: судебная речь, принципы уголовного правосудия, системообразующие факторы, Конституция Азербайджанской Республики, законность, уголовный процесс.

ENSURING THE PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE DURING THE IMPLEMENTATION OF COURT SPEECH BY THE STATE PROSECUTOR, LAWYER AND JUDGE

A.A.GASIMOV

SUMMARY

Since criminal proceedings have a single system, each element of this system can be considered effective when it interacts with other elements and does not cause intra-system contradictions. To ensure the aforementioned interaction and non-contradiction, criminal proceedings benefit from system-forming factors. System-forming factors of criminal proceedings determine the criteria to which all institutions of the criminal process must respond,

both separately and jointly, their limits, general goals, etc., and due to this, create conditions for these institutions to work as an organic unity.

We accept the system-building nature of all the factors listed in the presented research work and do not dispute that any of them has this feature. Indeed, the purpose and general tasks of criminal proceedings, as well as criminal procedural legislation, act as factors determining a single system of criminal proceedings. However, for the successful solution of the tasks set for the study, we consider it appropriate to pay wide attention to the issue of the interaction of court speeches and the institutions of their implementation with the principles of criminal proceedings. We believe that the study of court speeches and the institutions of their implementation in interaction with the principles of criminal proceedings is necessary for revealing their essence and, in general, for determining the place of these institutions in the system of criminal proceedings.

Finally, court speeches and the institutions of their implementation should be analyzed in interaction with the principles of criminal proceedings, with which they are more closely related, in order to determine how a specific principle taken separately affects court speeches and the institutions of their implementation.

Keywords: court speech, principles of criminal justice, system-forming factors, Constitution of the Republic of Azerbaijan, legality, criminal process

UOT 341.2**İNSAN HÜQUQLARI KONTEKSTİNDƏ EKOLOJİ
TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ VACİB MƏSƏLƏ KİMİ**

N.H.MEHDİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
novruz_mehdiyev@bk.ru

Məqalədə qeyd olunur ki, müasir dövrdə baş verən qlobal problemlərin ətraf mühitə təsirinin artması fonunda ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi müxtəlif səviyyəli beynəlxalq hüquqi aktlarda əksini tapmış beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin inkişafını tələb edir. Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin həlledici elementi olaraq ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri üzrə müqavilə əməkdaşlığının spesifik xüsusiyyətləri həm dünya birliyi, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qüvvədə olan normaların effektivliyində öz əksini tapır. Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir. Daha sonra qeyd olunur ki, ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi çətin, ardıcıl və dinamik inkişaf edən mexanizm olaraq, zamanın ekoloji çağırışlarına cavab olaraq özünün tənzimləmə təsirinin genişlənməsi və dərinləşməsi tendensiyasını nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, həmin inkişafa xas olan xarici və daxili meyarlarla ölçülən xüsusiyyətlər mövcuddur.

Açar sözlər: ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji problemlər, iqlim dəyişikliyi, insan hüquqları

Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq-hüquqi mexanizmləri təşəkkül tapmağa başladı. Hazırda həm universal, həm də regional səviyyədə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının mürəkkəb, çoxplanlı və çoxsaxəli mexanizmləri yaranmışdır və fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra insan hüquq və azadlıqlarına dair əsas universal və regional razılaşmalara tərəfdar çıxmış və bu razılaşmaların nəzarət mexanizmləri ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin üzvü olaraq insan hüquq və azadlıqlarına dair əsas universal beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxmaqla yanaşı, həmçinin insan hüquq və azadlıqlarına dair Ümumavropa müqavilələrinin də əksəriyyətinə tərəfdar çıxmışdır. Hazırda Azərbaycan Dövləti insan hüquq

və azadlıqlarına həm beynəlxalq, həm də ölkədaxili mexanizmlərlə təminat verir. Yuxarıda göstəriləyi kimi insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi də öz növbəsində universal və regional çərçivələrdə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi coğrafi və siyasi məkan Avropaya aid olduğu üçün dövlətimiz Avropa mexanizmlərinə tam tərəfdar çıxmışdır. İnsan Hüquqlarının təmin olunmasının Avropa mexanizmləri isə bu gün dünyada ən effektiv mexanizm hesab olunur.

Əsas xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, milli təsisatlar sahəsindəki iş prosesində BMT bu qənaətə gəlmişdir ki, dövlətlərin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmələri üçün bütün dövlətlər üçün zəruri mexanizm kimi vahid milli təsisat modeli yaratmaq mümkün deyildir və bunu tövsiyə etməyə ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, hər bir dövlət başqa dövlətlərin təcrübəsindən özü üçün səmərəli şəkildə istifadə edə bilər, milli təsisatlar isə yerli mədəniyyətlərin, hüquq ənənələrinin və xüsusiyyətlərinin, eləcə də konkret dövlətdə mövcud olan siyasi təşkilatın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə yaradılmalıdır.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının həvəsləndirilməsi və onların müdafiəsi BMT-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. İnsan hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması və bu hüquqlara riayət olunması üzrə nəzarət normalarının müəyyən edilməsi istiqamətində müxtəlif müqavilələrə və beynəlxalq paktlara müvafiq yaradılmış mürəkkəb mexanizm əvvəlki kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, insan hüquqlarına riayət edilməsi sahəsində müqaviləsi və ya digər fəaliyyət, o cümlədən Avropa Şurasının fəaliyyətinə İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında, eləcə də Avropa Sosial Xartiyasında nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin əsasında ekoloji hüquqların müdafiəsi barədə müddəalar daxildi [7, s.122].

Son illərdə bir sıra dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi və həvəsləndirilməsi üçün milli infrastruktur yaradılması faktı prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif dövlətlərdə bu cür təsisatların vəzifələri müxtəlif ola bilər. Lakin onların hamısı eyni bir məqsədə nail olmağa çalışır. Elə buna görə onların hamısına insan hüquqları üzrə milli təsisatlar deyilir. Milli təsisat barədə müasir konsepsiya xeyli özünəməxsusluğu ilə fərqlənir, belə ki, söhbət insan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsi baxımından funksiyaları və səlahiyyəti bilavasitə müəyyən olan xüsusi orqanın fəaliyyətindən gedir (4, s.44).

İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında mühüm beynəlxalq-hüquqi aktlarda öz əksini tapmış universal normaya əsasən, müvafiq konvensiyanın və ya paktın iştirakçısı olan hər bir dövlət öz fəaliyyətində bu hüquq və azadlıqlara hörmət prinsipini rəhbər tutmağa, hər hansı bir ayrı-ayrılıqda yol vermədən bunlara riayət etməyə və həmin dəyərləri öz milli qa-

nunvericilik sistemlərində əks etdirməyə borcludur. İnsan hüquqları və azadlıqları prinsipi ümumi xarakter daşıyan vəzifə kimi üzv dövlətin yurisdiksiyasında olan bütün şəxslər barəsində bu hüquq və azadlıqlara şərtsiz riayət edilməsini nəzərdə tutur.

Qlobal səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi üzrə milli implementasiya mexanizminə təsir edən dövlətlərin müqavilələr bağlamaq təşəbbüsləri yüksələn xətlə inkişaf edir.

BMT-nin Nizamnaməsi də bunu tələb edir. Məlum olduğu kimi, həmin Nizamnamədə insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət prinsip və bu prinsipin inkişaf etdirilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın zəruri olması barədə hüquqi cəhətdən məcburi olan ümumi müddəalar da öz əksini tapmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi çətin, ardıcıl və dinamik inkişaf edən mexanizm olaraq, zamanın ekoloji çağırışlarına cavab olaraq özünün tənzimedicisi təsirinin genişlənməsi və dərinləşməsi tendensiyasını nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, həmin inkişafa xas olan xarici və daxili meyarlarla ölçülən xüsusiyyətlər mövcuddur. Həmin xüsusiyyətlər əsasən ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi əsaslarının məzmun və inkişafının gələcək istiqamətlərini normativ və təşkilati səviyyədə konkretləşdirməklə, inkişaf prosesini müəyyən edir.

Bəşəriyyət üçün əlverişli ətraf mühitin həyati əhəmiyyətinin dərk edilməsi və çoxsaylı təbiəti mühafizə təşkilatlarının aktiv səyləri təbii mühitin mühafizəsi istiqamətində bir sıra normaların qəbuluna gətirib çıxarmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında ilk təşəbbüslər ayrıca dövlətlər səviyyəsində həyata keçirilirdi. Bu proses inkişaf etdikcə bütövlükdə ətraf mühitin və ya onun müxtəlif komponentlərinin qorunması üzrə çoxsaylı hüquqi aktların qəbuluna şərait yaratmışdı.

Azərbaycan xalqının və dövlətinin 30 ilə yaxın bir dövr ərzində bir nömrəli problemi olmuş Dağlıq Qarabağ münaqişəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarında ekoloji mühitə ciddi ziyan vurulmuşdur. Torpaqlar geri qaytarıldıqdan sonra bütün dünya həmin ərazilərin olduğu acınacaqlı ekoloji vəziyyətin, dağıntıların miqyasının şahidi olmuşdur. Ermənistan və Azərbaycan arasında davam etmiş və 2020-ci ilin 8 noyabr tarixində Azərbaycanın tarixi zəfəri ilə sonlanmış bu elan edilməmiş müharibənin əsas səbəbi ermənilərin separatçı əməlləri olmuşdur. Azərbaycan tərəfi, işğalçı Ermənistandan fərqli olaraq, bu münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüququn müasir inkişaf tendensiyası və bu istiqamətdə qəbul olunan beynəlxalq hüquqi sənədlər ətraf mühitin müharibə aparılma vasitəsi kimi istifadəsini tamamilə qadağan edir. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərini təhlil edərkən,

ilk növbədə ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına səbəb olan qəsdən hücumların edilməsini, xüsusilə vurğulamaq lazımdır [5, s. 101-102].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq yayım evi, 2018. -91 s.
2. 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar. – Bakı, 2005, – 320 s.
3. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi. Hesabat, – Bakı, 2015, – 252 s.
4. Environmental Problems <https://www.conserve-energy-future.com/15-current-environmental-problems.php>
5. Əliyev, Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. – Bakı, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2018, –176 s.
6. Əliyev, Ə.İ. İnsan Hüquqları. Dərslik. –Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2013, 508 s.
7. Əliyev, Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. –Bakı, –2019, –352 s.
8. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli 678-İQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. - 1999 / <http://www.e-qanun.az/framework/3852>
9. <https://president.az/articles/45924>
10. <https://president.az/articles/45924>
11. Müharibə cinayətləri və beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik problemi. - 1905.az saytı, – 2017/<http://1905.az/%C9%99rs%C9%99ng-su-anbarina-arm%C9%99nil%C9%99rin-qanunsuz-muedaxil%C9%99si/>
12. Səfərov E.F., Səfərova N.R. Gender bərabərliyi. – Bakı, 2023, –198 s.
13. Shaw, N.Malcolm. International Law. –Cambridge University Press, –2017, –1118 p.
14. Thomas Donlin-Smith, Shafiq Muhammad. Nature and the Environment in Contemporary Religious Contexts. –Cambridge Scholars Publishing, – 2018, – 331 p.
15. Международное экологическое право. Учебник / Отв. Ред. Р.М. Валеев. – Москва: Статут, – 2012, – 639 с.
16. Moecki D. Sangeeta Sh. Sandesh S. International Human Rights Law. Oxford University Press, - 2014, - 630 p.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА ЯВЛЯЕТСЯ ВАЖНЫМ ВОПРОСОМ

Н.Г.МЕХТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что в условиях усиления влияния глобальных проблем на окружающую среду в современную эпоху обеспечение экологической безопасности требует развития международно-правовых механизмов, находящих отражение в международно-правовых актах различного уровня. Специфика договорного сотрудничества по вопросам обеспечения экологической безопасности как важнейшего элемента международно-правового регулирования находит отражение в эффективности действующих норм как на уровне мирового сообщества, так и отдельных государств. На

глобальном уровне все более широкое развитие получают инициативы государств по заключению соглашений, влияющих на национальный механизм реализации в вопросах обеспечения экологической безопасности. Отмечено, что международно-правовое регулирование охраны окружающей среды, как сложный, системный и динамично развивающийся механизм, демонстрирует тенденцию к расширению и углублению своего регулятивного воздействия в ответ на экологические вызовы времени. Однако существуют характеристики, характерные для этого развития и измеряемые внешними и внутренними критериями.

Ключевые слова: обеспечение экологической безопасности, охрана окружающей среды, экологические проблемы, изменение климата, права человека

ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS AS AN IMPORTANT ISSUE

N.H.MEHDIYEV

SUMMARY

The article notes that, against the background of the increasing impact of global problems on the environment in modern times, ensuring environmental security requires the development of international legal mechanisms reflected in international legal acts at various levels. The specific features of contractual cooperation on issues of ensuring environmental security, as a decisive element of international legal regulation, are reflected in the effectiveness of the norms in force both at the level of the world community and individual states. Initiatives of states to conclude agreements that affect the national implementation mechanism on the issue of ensuring environmental security at the global level are developing on an increasing basis. It is further noted that international legal regulation of environmental protection, as a complex, consistent and dynamically developing mechanism, demonstrates a tendency to expand and deepen its regulatory impact in response to the environmental challenges of the time. In addition, there are characteristics that are measured by external and internal criteria specific to that development.

Keywords: ensuring ecological security, environmental protection, ecological problems, climate change, human rights

UOT 340**MƏHKƏMƏ PRESEDENTİ
VƏ ONUN BEYNƏLXALQ HÜQUQA TƏSİRİ****İ.H.CƏFƏROV***Bakı Dövlət Universiteti
cafarov_ilyas@mail.ru*

Məqalədə qeyd olunur ki, hüquq elmində hüquq mənbələrinin sisteminin formalaşması uzun müddət diskussiya predmeti olmuşdur. Qanunda yaranmış boşluqların doldurulması üçün və məhkəmədə qeyd olunan məsələlərlə bağlı qərarın və ya hər hansı bir qətnamənin hakimlər tərəfindən çıxarılması zamanı hakimlərimiz məhkəmə presedentinə və məhkəmə təcrübəsinə müraciət edirlər. Bu səbəbdən də məqalədə presedentin yaranması və onun inkişaf yolları araşdırılmışdır.

Həmçinin məqalədə məhkəmə presedentinin beynəlxalq hüquqa təsiri də araşdırılaraq analiz edilmişdir.

Açar sözlər: hüquq, presedent, məhkəmə presedenti, beynəlxalq hüquq.

Hüquq elmində hüquq mənbələrinin sisteminin formalaşması uzun müddət diskussiya predmeti olmuşdur. Sual da bundan ibarətdir ki, biz hüququn mənbəyini nəzəri və praktiki baxımdan nəyi qəbul edirik. Çünki biz yalnız qanunları hüququn mənbəyi kimi qəbul ediriksə bu zaman bəzi boşluqlar və çatışmazlıqlar meydana gəlir (1, 72). Hüquq münasibətlərinin iştirakçıları arasında bəzən elə münasibətlər olur ki, bu məsələləri qanun və ya hər hansı bir normativ hüquqi akt tənzipləmir. Qeyd olunan münasibətlər pozulduqda və ya tərəflər arasında narazılıq olduqda məhkəməyə müraciət olunur. Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi Roman-German hüquq sistemi ailəsinə daxildir. Yəni bizdə hüququn mənbəyini qanunlar təşkil edir.

Belə olan halda məhkəmədə qeyd olunan məsələlərlə bağlı qərarın və ya hər hansı bir qətnamənin hakimlər tərəfindən çıxarılmasında çətinlik yaranır. Bu zaman hakimlərimiz məhkəmə presedentinə və məhkəmə təcrübəsinə müraciət edirlər. Bu səbəbdən də artıq məhkəmə presedentinin və məhkəmə təcrübəsinin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi ənənəvi xarakter daşıyır.

Precedent şəxslər üçün dövlət orqanı və ya vəzifəli şəxslər tərəfindən iş üzrə əvvəllər çıxardığı qərarların sonradan oxşar işlərin həlli zamanı hüquq norması qüvvəsinə malik olmasıdır. Precedent onu qəbul edən dövlət orqanından və ya vəzifəli şəxsdən asılı olaraq müxtəlif xarakter daşıyır. Belə precedentlərin içində məhkəmə precedenti xüsusi yer tutur.

Məlum olduğu kimi məhkəmə precedenti qanunvericilikdə təsbit olunmasına baxmayaraq, Anqlo-Sakson hüquq ailəsində hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Bir çox Avropa ölkələrində (Məs.: İtaliya, Fransa, Yunanıstan və s.) məhkəmə precedenti rəsmi qaydada qanunvericilikdə təsbit olunmasa da qeyri-rəsmi formada ondan istifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda da Ali Məhkəmənin fəaliyyəti nəticəsində çıxardığı qərarlar getdikcə qanunverici orqanın da işinə təsir göstərir. Son illərdə məhkəmə təcrübəsindən asılı olaraq qanunvericilik aktlarına və digər normativ aktlara bir çox dəyişikliklər edilmişdir ki, bu da məhkəmə precedentinin hüquqi mənbəyi kimi çıxış etməsini bir daha göstərir.

Hal-hazırda məhkəmə precedenti kimi yuxarı instansiya məhkəməsinin xüsusi hal üçün nəzərdə tutulan, ümumməcburi xarakter daşıyan elə bir qərarı başa düşülür ki, həmin qərar oxşar işlərə baxılarkən tətbiq olunsun. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə precedenti yeni norma yaradarsa, o zaman hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

Məhkəmə precedenti Anqlo-Sakson hüquq sistemində hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Hindistan və s. qeyd olunan hüquq sistemlərinə aiddir. Böyük Britaniyada məhkəmə precedenti hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Məhkəmə precedenti məhkəmə praktikasından bir sıra əlamətlərə görə fərqlənir.

1. Yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən irəli gəlir.
2. Konkret hal üçün nəzərdə tutulur.
3. Xüsusi toplularda toplanılır.
4. Bütün məhkəmə instansiyaları üçün məcburi xarakter daşıyır.

Yeni hüququn yaranması üçün həmişə köhnə hüquq institutlarını məhv edən Qitə-Avropa hüquq sistemlərindən fərqli olaraq İngiltərədə, hətta cəmiyyətin sosial həyatına təsir edən inqilablar zamanı köhnə hüquq qaydaları ləğv edilməmişdir. Şotlandiyada və Şimali İrlandiyada məhkəmə precedentlərinə onların İngiltərəyə qoşulmasından əvvəl yuxarı instansiya məhkəmələrinin verdiyi qərarlar hesab edilir. Avstraliyada məhkəmə precedentinin formalaşdırmaq səlahiyyəti Ali Məhkəmənin və Federal Ali Məhkəmənin üzərinə qoyulmuşdur. Ölkənin digər bölgələrində tətbiq olunan məhkəmə precedenti Şotlandiyada tətbiq edilmir. Şotlandiyanın məhkəmə precedenti də Böyük Britaniyanın ərazisində ümumməcburi deyil, tövsiyə xarakteri daşıyır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında ictimai münasibətləri tənzimləyən vahid sistemləşdirilmiş normativ akt yoxdur. Qeyd olunan normalar hən federal

qanunvericilik aktlarında, həm də ABŞ qanunvericiliyində təsbit olunmasına baxmayaraq məhkəmə presedenti ABŞ-da əsas mənbə kimi çıxış edir. Bir qayda olaraq presedent qüvvəsini yalnız dərc edilmiş qərarlar alır. İşə baxmış hakim dərc edilib edilmə məsələsini həll edir.

Kanadada hüququn mənbəyi kimi yükək məhkəmə orqanlarının qərarları ilə yanaşı Böyük Britaniya məhkəmələrinin qərarları da çıxış edir. Ali Məhkəmənin və əyalət məhkəmələrinin verdiyi qərarlar özündən aşağı gələn məhkəmələr üçün ümumməcburi xarakter daşıyır.

İsrailin müasir hüquq sistemi də Anqlo-Sakson hüquq sisteminin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bunun nəticəsi olaraq ölkədə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində məhkəmə presedenti xüsusi rola malikdir. Belə ki, İsrailin Ali Məhkəməsi tərəfindən verilmiş qərarlar özündən aşağı instansiya məhkəmələri üçün məcburi xarakter daşısa da, Ali Məhkəmə üçün bu hal nəzərdə tutulmamışdır. Əgər Ali Məhkəmə qərarın dəyişilməli olduğu qənaətinə gəlsə iş üzrə yeni qərar qəbul edə bilər.

Bir çox Latın Amerika ölkələri məhkəmə sisteminin qurulması və fəaliyyət prinsiplərini ABŞ-dan götürsələr də məhkəmə presedenti onlarda hüququn mənbəyi kimi çıxış etmir. Argentina və Kolumbiyada Ali Məhkəmənin konstitusion məsələlərlə bağlı qərarları presedent hesab olunur. Yaponiyada da məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi kimi çıxış etmir. Hazırda qonşu Türkiyə Respublikasında da roman-german hüquq sistemi mövcuddur. Orada da hüququn əsas mənbəyi qanunvericilik və qanunverici aktlardır. Məhkəmə presedenti isə hüququn köməkçi mənbəyi kimi çıxış edir.

Hazırda işgüzar münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı məhkəmə təcrübəsinin rolu aktual problemlərdən biridir. Mübahisələr daha çox əmlak və iqtisadi xarakterlidir. Bir çox mütəxəssislər yuxarı məhkəmə orqanlarının bu sahədə rolunu xüsusi qeyd edirlər. Statistika da göstərir ki, məhkəmələrdə bu sahədə işlərin sayı olduqca çoxdur. Çünki elə bizdə də mülki hüquqların pozulması zamanı vətəndaşlar haqlı olaraq məhkəmələrə üz tutur və bununla bağlı son qərarı da hakim, yəni məhkəmə verir. Mübahisəni həll etmək üçün hakimlər işdə iştirak edən tərəflər üçün məcburi olan qərar qəbul edir. Məhkəmələr nəinki işgüzar münasibətlərin iştirakçıları arasında toqquşan maraqları araşdırmağa, həmçinin məhkəmə sistemindən aşkar surətdə ədalətsiz məqsədlər üçün istifadə etmək cəhdlərinin qarşısını almağa məcburdurlar. Bu səbəbdən də sahibkarların hüquq və vəzifələrinin qorunması hüququn əsas funksiyalarından biridir. Praktikada bəzən fədri xarakter daşıyan mübahisələr də olur. Bir qayda olaraq bu cür mübahisələr üzrə verilmiş qərarlar sonrakı işlər üçün presedent xarakteri daşıyır. Bu kateqoriya mübahisələrə adətən əqli mülkiyyətlə bağlı, büdcə vəsaitlərinin bölünəsi ilə bağlı haqsız rəqabətlə bağlı məsələləri misal göstərə bilərik.

Təcrübə göstərir ki, məhkəmə orqanları qanunvericilik təşəbbüsü hüqu-

qunun həyata keçirilməsi ilə bağlı bir o qədər də aktiv fəaliyyət göstərmir. Normayaratma təcrübəsi bu məhdudiyyətin funksionallığını nümayiş etdirir. Lakin məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyətində aktiv olmamasının başqa səbəbləri də var. Buna səbəb məhkəmələr özlərini qanunyaratma fəaliyyətinin iştirakçısı kimi görməməsidir. Onlar özlərini mövcud qanunlardan istifadə edərək qərar qəbul etməli olduqlarını hesab edirlər.

Məhkəmələrin qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun həyata keçirilməsində fəallığın aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri də məhkəmələrin iş yükünün çox olmasıdır. Hakimlərin və məhkəmə aparatının işçilərinin iş həcmi şərti olaraq müqayisə edilən iş həcmi xeyli üstələyir. Məhkəmə sistemi işçilərinin praktiki olaraq qanunvericilik təşəbbüsünün tətbiqi ilə bağlı hər hansı bir iş aparması imkanı yoxdur. Qeyd olunan problemin həlli üçün məhkəmə praktikasının toplanaraq analiz edilməsi ilə bağlı məhkəməyə əlavə statların verilməsi və məhkəmə aparatı işçilərinin sayının artırılması zəruridir.

Məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi araşdırılması zamanı tarixi inkişaf mərhələlərinin dərinədən öyrənilməsi onun xarakterinin və özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsinə kömək edir. Həmçinin məhkəmə presedentinin müqayisəli analiz metodu ilə öyrənilməsi məhkəmə hakimiyyətinin inkişafını təşkil edən obyektiv və subyektiv faktorların öyrənilməsinə kömək edir.

Məhkəmə presedenti institutu müstəqil hüquqi institut kimi Qədim Misirdə, Babailistanda və Qədim Romada mövcud olmuşdur.

Qədim Romada etiket qaydaları və magistratların qərarları presedent xarakteri daşıyırdı. İlk olaraq analoji işlərdə magistratların özləri üçün əvvəl verdiyi qərarlar məcburi xarakter daşıyırdı. Lakin zaman keçdikcə həmin magistratlardan sonra gələn magistratlar da həmin qərarlardan (etiketlərdən) istifadə etməyə başladılar. Daha sonra bu qərarlar sistemli bir şəkildə salındı və roma hüququnun institutları bu məhkəmə presedentləri əsasında formalaşdı. Bu da onu sübut edir ki, məhkəmə presedenti get-gedə hüququn mənbəyinə çevrildi.

Orta əsrlərdə presedent hüququ ilk dəfə İngiltərədə meydana gəlmişdir. 1066-cı ildə kralın adından çıxış edən kral məhkəmələri yaradıldı. Oxşar işlərdə hakimlər tərəfindən verilmiş qərarlar digər hakimlər tərəfindən də əsas götürülürdü. Əsrlər boyu İngiltərədə və onun müstəmləkələri olduğu dövlətlərdə məhkəmə presedenti və presedent hüququ hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

Məhkəmə presedentinə və presedent hüququna Rusiyada da uzun müddət birmənalı yanaşmamışlar və bu barədə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Belə ki, bir qisim alim hüquqşünaslar presedenti hüququn köməkçi mənbəyi kimi, digər qisim isə hüququn birbaşa mənbəyi kimi qəbul edirlər. SSSR-də 40-50-ci illərdə Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarının hüququn mənbəyi

kimi tanınması üçün müvafiq cəhdlər edilmişdir. Lakin bəzi obyektiv və subyektiv səbəblərdən, daha çox “ideoloji” səbəblərdən məhkəmə presedenti sovet hüququ üçün qəbul edilməz hesab olundu.

Müasir hüquq sistemi olan anqlo-sakson hüquq sistemində hakimlərin çıxardığı qərarlar qanun hesab olunur. “Ümumi hüquq” adlandırılan bu sahə hakimlərin çıxardığı bu qərarlar əsasında formalaşaraq inkişaf etmişdir. Hüququn bir çox sahələri, xüsusilə delikt (zərərvermədən irəli gələn öhdəliklər) hüququ məhkəmələrin fəaliyyəti nəticəsində formalaşmışdır. Bundan əlavə Böyük Britaniyanın Konstitusiyası hüququnun, insanların hüquq və azadlıqları hissəsi hakimlərin verdiyi qərarlar əsasında təşəkkül tapmışdır (2, s.351).

Nəzərə almaq lazımdır ki, presedent bir deyil, bir neçə məhkəmə qərarları əsasında formalaşır. Məhkəmə presedenti əslində hakimlər tərəfindən formalaşdırılan məntiqi zəncirin son həlqəsidir. Məhkəmə presedenti vəhdətin və məhkəmə təcrübəsinin birliyini əks etdirir.

Presedentlər yalnız yerli hüquqda deyil, beynəlxalq hüquqda da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları hüququn mənbəyi hesab olunur. Lakin Beynəlxalq Məhkəmənin statutlarında Məhkəmənin çıxardığı qərarların özündən sonra gələn işlər üçün məcbureddici xarakter daşmadığı göstərilmişdir.

Marçenko qeyd edirdi ki, presedent anlayışını tam şəkildə əhatə edən vahid bir fikir yoxdur. Hər bir milli hüquq sistemində və hüquq ailəsində məhkəmə presedenti özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Presedentin hüququn mənbəyi kimi qəbul olunması faktiki olaraq subyektlərə hüquqyaratma imkanı verir. Eyni zamanda etiraf etmək lazımdır ki, məhkəmə presedenti üzrə ənənəvi doktrina presedenti yalnız hüquqyaratma aktı kimi deyil, daha çox iş üzrə yeni hüquqların yaradılması ilə bağlı akt kimi qəbul edir (3, s.512).

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin statutlarında da məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi göstərilir. Statutun 38-ci maddəsində qeyd olunur ki, məhkəmə icraata götürülmüş mübahisələri beynəlxalq hüquq əsasında həll etməyə borcludur və aşağıdakıları qəbul edir:

a) Mübahisə edən dövlətlər arasında tanınan, ümumi və xüsusi qaydalar müəyyən edən beynəlxalq konvensiyalar.

b) Hüquq norması kimi tanınan ümumi təcrübənin sübutu kimi beynəlxalq adət.

c) Sivil xalqlar tərəfindən qəbul edilən hüququn ümumi prinsipləri.

d) 59-cu maddədə göstərilən şərtlər nəzərə alınmaqla hüquq normalarının müəyyən edilməsi üçün köməkçi vasitə kimi məhkəmə qərarları və ümumi hüquq üzrə ixtisaslı ekspertlərin doktrinaları (4, s.3).

Göründüyü kimi beynəlxalq hüququn həm ilkin, həm də köməkçi mənbələri mövcuddur. Beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adət hüququn əsas mənbələrinə aiddir. Köməkçi mənbələrə isə məhkəmə qərarları (məhkəmə

presedenti) və doktrinalar aiddir. Burada aydın şəkildə məhkəmə qərarlarının hüquq normalının müəyyən edilməsi üçün köməkçi bar vasitə olduğu göstərilir. Məhkəmələrin mövcud normalar əsasında yeni normaların yaratmasına baxmayaraq qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarları hüquq yaradıcılığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Prinsipcə Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları tərəflər arasındakı iş üzrə məcburi xarakter daşımır, lakin praktikada daim Beynəlxalq Məhkəmə öz əvvəlki qərarlarına əsaslanır. Bu dövlətlərin hüquq sistemlərinin möhkəmlənməsinə və beynəlxalq təşkilatların qorunmasına xidmət edir. Məhkəmə özünün əvvəl verdiyi qərarlarından yalnız ciddi əsaslar olduğu halda kənara çıxır və belə olduğu halda mütləq yeni qərar da bunu əsaslandırır.

Hazırda Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi getdikcə digər məhkəmələrin qərarlarına daha çox istinad etməyə başlayıb. Bu da beynəlxalq hüququn getdikcə xüsusişməsinə, çəkisinin artmasından irəli gəlir. Buna misal olaraq Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Gonduras Respublikasının El-Salvador Respublikasına qarşı olan işdə 14.12.1989-cu il tarixli qərarında “Dəniz Hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalın” qərarına, Makedoniyanın Yunanıstana qarşı olan işdə 13.09.1995-ci il tarixli qərarında “Avropa Birliyinin Məhkəməsinin” qərarına, Gvineya Respublikasının Konqo Demokratik Respublikasına qarşı olan işdə “Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin” qərarlarına istinadlar edilmişdir. Bundan əlavə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi tez-tez xüsusi tribunalların verdiyi qərarlara istinad edirlər. Buna beynəlxalq cinayət hüququ və beynəlxalq humanitar hüquq məsələləri üzrə Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı və Ruanda üzrə Cinayət Tribunalının qərarlarını misal göstərmək olar. Öz növbəsində qeyd olunan tribunallar da beynəlxalq hüququn statusu ilə bağlı məsələlərdə hüququn köməkçi mənbəyi kimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin əsasnaməsinə və qərarlarına istinad edirlər.

Nəticə etibarilə ilə presedent hüququnun və məhkəmə presedenti konsepsiyasının inkişafı yuxarı instansiya məhkəmələrinin mövqeyindən asılıdır (5, s.83). Bu həm də hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin necə realizə olunmasından da asılıdır. Həmçinin milli hüquq sistemlərinin xarakterinin müxtəlifliyini də nəzərə almaq lazımdır. Parlament ictimai münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqyaratma funksiyasını həyata keçirir. Parlamentdən fərqli olaraq məhkəmə ictimai həyatda baş verən hadisələrə nisbətə imkanlarından daha geniş istifadə edir.

Beləliklə, bütün yuxarıda sadalananlar müəyyən etməyə əsas verir ki, müasir hüquq nəzəriyyəsi məhkəmə presedentinin üzvləşdiyi çətinliklərə və bir qisim alimlər tərəfindən mənfi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, məhkəmə presedenti həm yerli, həm də beynəlxalq məhkəmə praktikasında geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. – Bakı, 2019, - 448 s.
2. McLeod Th. I. Legal method. 3rd ed. London: MacMillan Press Ltd., 1999. - 812 p.
3. Марченко М.Н. Судебное правотворчество и судейское право. - Москва: Проспект, - 2009. - 713 с.
4. Веунəlxalq Ədalət Məhkəməsinin əsasnaməsi
5. Цихоцкий А.В. Прецедентное право как объективная реальность // Научные труды Эдилет. - 2000. № 1 (7). - 219 с.

СУДЕБНЫЙ ПРЕЦЕДЕНТ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

И.Х.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что формирование системы источников права в юриспруденции уже давно является предметом дискуссий. Для восполнения пробелов в законе и при вынесении решения или любого постановления по затронутым в суде вопросам наши судьи обращаются к судебной прецеденту и судебному опыту. По этой причине в статье исследуется создание прецедента и пути его развития.

Также в статье рассматривается и анализируется влияние судебного прецедента на международное право.

Ключевые слова: право, прецедент, судебный прецедент, международное право

JUDICIAL PRECEDENT AND ITS IMPACT ON INTERNATIONAL LAW

I.H.JAFAROV

SUMMARY

The article notes that the formation of the system of legal sources in legal science has been a subject of discussion for a long time. In order to fill the gaps in the law and when making a decision or any resolution on the issues raised in court, our judges turn to judicial precedent and judicial practice. For this reason, the article examines the emergence of precedent and the ways of its development.

The article also examines and analyzes the impact of judicial precedent on international law.

Keywords: law, precedent, court precedent, international law.

PSIXOLOGİYA**UOT 343.95****PROBASİYA NƏZARƏTİNDƏ OLAN MƏHKUMLARDA
PATOPSIXOLOJİ SİMPTOMLARIN MÜŞAHİDƏSİ****S.N.ƏLİYEVƏ, A.S.MÜTƏLLİMİZADƏ***Bakı Dövlət Universiteti**sakhavataliyeva@bsu.edu.az**0000-0001-9101-7008**aytanmutallimzada@bsu.edu.az**0000-0002-8170-2383*

Psixopatologiyalar münaqişə vəziyyətlərinin təsirinə qarşı müqaviməti azaldır, sosial faydalı şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına, xüsusən də onun xarici mühitə uyğunlaşmasına maneə yaradaraq, daxili nəzarət mexanizmlərin zəifləməsinə, həllərin və davranışda seçim variantlarının daralmasına, impulsiv, təsadüfi, düşünülməmiş, o cümlədən qanunsuz hərəkətlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Bütün bunlar şəxsiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir və cinayətkar davranışlara səbəb ola bilər. Psixopatologiya açıq şəkildə özünü göstərmədən, gizli şəkildə baş verə bilər və başqaları tərəfindən xarakter qəribəlikləri, qeyri-sabitlik, davakarlıq və s. kimi qəbul oluna bilər. Psixopatoloji simptomların mahiyyəti onların altında yatan hadisələrin patopsixoloji və patofizioloji təhlili olmadan başa düşülə bilməz və öz növbəsində, patopsixoloji təhlil subyektin dəqiq klinik təsviri olmadan da mümkün deyildir. Cinayət əməllərinin törədilməsində patopsixoloji simptomların təsirinin psixoloji mahiyyətini, psixoloji qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini öyrənmək zəruridir. Patopsixoloji diaqnostikanın aparılması məhkumlara göstərilən psixoloji yardımın təşkili prosesi üçün əhəmiyyətlidir. Məqalədə bir ay müddətində probasiya nəzarətində olan 34 nəfər məhkum ilə aparılan psixoloji konsultasiya zamanı onlarda müşahidə edilən patopsixoloji simptomlar təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: probasiya xidməti, psixopatologiya, patopsixologiya, patopsixoloji simptomlar, hüquq psixologiyası, məhkum şəxsiyyəti

Giriş. Məhkum şəxsiyyətinin ətraflı öyrənilməsi və onların sosial-psixoloji adaptasiyası məsələləri bu gün psixologiya sahəsində aparıcı yerlərdən birini tutur. Hal-hazırda məhkum şəxsiyyətinin öyrənilməsində sosial aspekt üstünlük təşkil etsə də, tibbi və psixoloji yanaşma olmadan məhkumu

hərtərəfli öyrənmək mümkün deyil. Məhkumları kompleks şəkildə hərtərəfli öyrənmək onların islah edilməsi və psixoloji yardım tədbirlərinin təşkil edilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Son illərdə dünyada məhkumların islahına, sosial-psixoloji adaptasiya və reabilitasiyasına yönəlmiş kompleks sosial-hüquqi xarakterli tədbirləri həyata keçirən nəzarət sistemi kimi probasiya xidməti fəaliyyət göstərir. Probasiya xidməti dünya praktikasına nəzərən ölkəmizdə hələki yenidir. Probasiya mahiyyət etibarilə, məhkumların islah edilməsi və cəmiyyət həyatına uyğunlaşması üçün şəraitin yaradılmasına, habelə onların təkrar hüquqpozmalar törətməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Bu, müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən həyata keçirilən geniş sosial-hüquqi tədbirləri əhatə edir. Probasiya xidmətində görülən işlərin yalnız sosial və hüquqi sahələri əhatə etməsi məhkumların psixopatoloji və patopsixoloji xüsusiyyətlərinin diqqətdən yayınmasına səbəb olur. Belə olan halda probasiya fəaliyyətinin daha da genişləndirilib multidissiplinar komandanın yığılması zərurəti yaranır. Multidissiplinar komandada psixoloq, psixiatr, sosial işçi, orta və kiçik tibb işçilərinin fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğun hesab olunur (İsmayılov, 2008). Məhkumlara psixoloji yardım göstərilən zaman bir çox hallarda klinik şəraitə ehtiyac yaranır. Probasiya qeydiyyatında olan məhkumlarda üzvi mənşəli pozuntular, xəstəliklər, psixopatologiyalar və s. müəyyən olunarsa, psixoloji yardım klinik psixoloq tərəfindən yalnız tibb müəssisəsində aparılmalıdır. Probasiya fəaliyyətində psixoloq məhkumların patopsixoloji müşahidəsini aparmalı və zərurət yaranarsa psixoloji yardımı dayandırmalı, müvafiq tibb müəssisələrinə yönləndirilməlidir (Psixoloji yardım haqqında qanun).¹

Patopsixoloji simptomlar

Probasiya xidmətində fəaliyyət göstərən psixoloq məhkumların şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və psixoloji qiymətləndirməsini aparmalı, patopsixoloji simptomları diqqətlə müşahidə etməlidir. Məhkumlarda patopsixoloji simptomların xüsusiyyətləri və onların kriminogen əhəmiyyətinin öyrənil-

¹ Azərbaycan Respublikasının Psixoloji yardım haqqında qanunda da qeyd edildiyi kimi psixoloji yardımın göstərilməsinə əks-göstərişlər olduqda (14.1.1), həmçinin psixoloji yardım göstərən şəxsin həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yarandıqda (14.1.6) psixoloji yardım dayandırılmalıdır. İstinad olunan qanuna əsasən klinik psixoloji yardım göstərilməsi zamanı klinik psixoloq tərəfindən dərman preparatlarının təyin edilməsi qadağan (19.3) olunduğu üçün, klinik psixoloq psixoloji problemlərin aşkarlanması və ehtimal olunan psixi pozuntunun diaqnozunun dəqiqləşdirilməsi məqsədilə məhkumu psixiatra yönləndirilməlidir.

məsi uyğun psixoloji yardım üsullarının seçilməsinə kömək edir.¹ Aparılan tədqiqatların meta-analizinə əsasən müəyyən olunur ki, psixi pozuntular cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin yarısından çoxunda müşahidə edilir (Алмазов, 2019). Qanunsuz hərəkətlərin törədilməsində psixi pozuntuların təsir mexanizmlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Psixi pozuntuların diaqnostikası sindromu formalaşdıran əsas simptomların müəyyən edilməsi ilə başlayır. Xüsusilə də məhkumlarla işləyən zaman yüksəkkeyfiyyətli patopsixoloji müayinə olmadan düzgün terapevtik strategiya və taktika, o cümlədən reabilitasiya tədbirləri hazırlamaq mümkün deyil (Алмазов, 2019). Patopsixoloji sindrom daxili olaraq psixi pozuntunun əlamətlərinin patogenetik olaraq müəyyən edilmiş birliyi kimi təyin edilir. Simptomların müəyyən edilməsi və kvalifikasiyası diaqnozun birinci səviyyəsini təmsil edir. Klinik mənada simptom bədənin patoloji vəziyyətinin təzahürü və ya bəzi həyati proseslərin pozulmasının ayrı bir əlamətidir (Загорная, 2018).

Patopsixoloji və psixopatoloji sindromlar müstəqil olaraq mövcuddur və müxtəlif psixi xəstəliklərin klinik təzahürlərinin müxtəlif aspektlərini ortaya qoyur.² Patopsixoloji sindrom eksperimental-psixoloji üsul ilə müəyyən edilir, koqnitiv, emosional, motivasiya sferalarının və davranışın pozulması əlamətlərinin patogenetik cəhətdən müəyyən edilmiş təbii birləşməsidir. Psixi pozuntuların müxtəlif aspektlərini öyrənməyə yönəlmiş və eyni zamanda subyektlərin şəxsiyyəti haqqında əhəmiyyətli məlumatlar əldə etməyə imkan verən bir sıra patopsixoloji metodlardan istifadə edərək məhkəmə psixiatriya təcrübəsində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində iki növ patopsixoloji simptomlar müəyyən edilmişdir – pozitiv simptomlar və neqativ simptomlar (Жолесник, 2021).

Pozitiv simptomlar əlavə olaraq görünən və klinik mənzərəni rəngləndirən müəyyən bir əlavə simptomun görülməsidir. Bu simptomlara daxildir: halusinasiyalar, sayıqlamalar, obsessiyalar, yüksək qiymətli ideyalar, katatoniya və s. Pozitiv simptomlar dinamikdir və tədricən artır. Sindromun

¹ Kriminal patopsixologiya məhkəmə psixiatriyası və patopsixologiyanın kəsişməsində yaranan sahədir. Kriminal patopsixologiyanın predmetinə psixi pozuntusu olan məhkumların şəxsiyyətini və cinayət davranışının psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, kriminogen əhəmiyyət kəsb edən pozuntuları müəyyən etmək və cinayətin təkrar törədilməsinin qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlərin işlənilib hazırlanması daxildir.

² Psixopatologiya sırf tibb elminə aiddir, etiologiya (baş vermə səbəbi), patogenezi (baş vermə mexanizmi), simptom, sindrom və diaqnostika (psixi pozuntunun nozoloji forması, onun şiddəti və gedişi, patogen terapiyanın əsaslandırılması və s.) ilə bağlı tibbi anlayışlarla işləyir. Patopsixologiya isə psixologiyanın bir bölməsi olaraq, tibbdə müəyyən edilən psixi pozuntular zamanı psixoloji proseslərin təzahür xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Patopsixologiyada psixi pozuntu olan şəxslərin psixoloji prosesləri təhlil edilir, pozulan və pozulmayan psixoloji funksiyaları birlikdə öyrənir. Bununla yanaşı olaraq müvafiq bərpaedici tədbirlər planı da hazırlanır.

başlanğıcında yaranan ilkin simptomlar tədricən daha ağır, kobud (psixotik) simptomlara çevrilir. Pozitiv simptomlar sindromun kəskinləşməsi zamanı birdən-birə görünə bilər, sonra öz-özünə və ya adekvat müalicənin təsiri altında yox ola bilər. Adətən daha az spesifikdir və bir neçə müxtəlif xəstəliklər ilə oxşar ola bilər (Колесник, 2021).

Neqativ simptomlar davamlı psixi pozuntunun əlamətləridir və pozuntu nəticəsində psixoloji funksiyaların itirilməsidir. Neqativ simptomlara hafizə pozuntuları (amneziya), əqli zəiflik (aşağı intellekt səviyyəsi), angedoniya, abuliya, apatiya və s. daxildir. Mənfi simptomlar adətən geridönülməzdir, zamanla daha sabitləşir və terapevtik müdaxilələrə davamlı olur. Bu simptomların inkişafı psixikanın və şəxsiyyətin ilk növbədə ən səthi funksiyalarının, sonra isə onun strukturunu müəyyən edən daha dərin, daha davamlı funksiyalarının ardıcıl pozulması ilə ifadə olunur (Колесник, 2021).

Psixi pozuntunun formasını təyin edərkən diqqəti məhkumun vəziyyətində üstünlük təşkil edən psixopatoloji sindroma deyil, bütün simptomlar kompleksinə yönəltmək lazımdır. Ümumi olaraq psixopatoloji xüsusiyyətlər kriminoloji məsələlərin mürəkkəbliyini tam olaraq ortaya qoymur.

Kriminologiya həmişə psixi pozuntuları olan məhkumların sayı ilə deyil, həm də ayrı-ayrı cinayət növləri ilə ayrı-ayrı psixopatologiyaların necə əlaqəli olması ilə maraqlanır (Ситковская, 2024). Burada digər məqam isə məhkumların patopsixoloji xüsusiyyətlərinin kriminogen xarakterinin müəyənləşdirilməsidir.

Əqli-gerilik

Aparılan tədqiqatlar və meta-analizlərin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, məhkumlar arasında ən çox rast gəlinən psixopatiyalardır. Çox tədqiqatçıların fikrincə, cinsi zorakılıq, oğurluq, soyğunçuluq cinayətlərin böyük əksəriyyəti psixopatiyalı şəxslər tərəfindən törədilir. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, təkrar cinayət törədən məhkumların 40%-i psixopatiyalı şəxslərdir (Образцов, Богомолова, 2014).

Məhkumlarda patopsixoloji neqativ simptomlar daha çox müşahidə olunur. Psixopatiyalı şəxslərin intellekt testi nəticələrinə əsasən aparılan metaanalizlər göstərmiş olur ki, onların bir çox qismi orta və zəif intellektual səviyyəyə malikdirlər (De Ribera, Kavish və baş., 2019). Psixopatiyalı şəxslər arasında intellektual səviyyəsi yüksək olan şəxslər də var. Lakin bu elə böyük çoxluğa aid deyildir. Metaanaliz həm həbsxanadakı, həm də karyeralarında böyük uğur qazanmış psixopatiyalı şəxsləri də əhatə etmişdir. Məhkumlar arasında psixopatiyalı şəxslərin çoxluq təşkil etməsi ilə onlar patopsixoloji müayinəyə cəlb edilmişdir. Patopsixoloji müayinənin nəticələrinə əsasən bu məhkumların yarısından çoxunda zəif əqli gerilik müşahidə olunmuşdur (58%). Məhkumlarla aparılan patopsixoloji tədqiqat

işlərində ortalama intellekt göstəricisinin 90-a yaxın olduğu müəyyən edilmişdir (De Ribera, Kavish və baş., 2019). İntellektual səviyyə həm fərdi səviyyədə, həm də qrup səviyyəsində cinayət davranışını proqnozlaşdırır. J.A.Şvartsa və həmkarları tədqiqat və nəzarət qrupu olaraq eyni yaş həddində olan kişiləri tədqiqata cəlb etmişdirlər (Schwartz, Savolainen və baş. 2015). Tədqiqat qrupuna məhkumlar, nəzarət qrupuna isə məhkumluğu olmayan şəxslər daxil edilmişdir. Onlar müşahidə etmişdirlər ki, məhkumluğu olan şəxslərdə intellektual səviyyə nəzarət qrupunda olan şəxslərə nisbətən aşağıdır. Həmçinin psixopatologiyalı şəxslər də məhkumluğu olan şəxslər arasında çoxluq təşkil edir. Tədqiqatın davamında nəzarət qrupunda olan şəxsləri də öz daxilində - heç vaxt qanun pozmayan, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verən, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verməyən, polis əməkdaşlarına, ümumiyyətlə, tabe olmayan qruplara ayıraraq onların intellektual səviyyələri müqayisəli təhlil edilmişdir. Alınan nəticələrə əsasən nəzarət qrupunda olan şəxslərin də intellektual səviyyəsinin davranışlarına əsasən fərqli olduğu müəyyən edilmişdir (Schwartz, Savolainen və baş. 2015). Heç vaxt qanun pozmayan şəxslərin ortalama intellektual səviyyəsi 106, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verən şəxslərin intellektual səviyyəsi 103, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verməyən şəxslərin ortalama intellektual səviyyəsi 100, polis əməkdaşlarına, ümumiyyətlə, tabe olmayıb konflikt yaşayan şəxslərin intellektual səviyyəsinin 93 olduğu müəyyən edilmişdir. Sonuncu qrupa daxil olan şəxslər risk qrupu olaraq qiymətləndirilmişdir. Çünki, məhkumların da ortalama intellektual səviyyəsi 90 olaraq müəyyən edilmişdir.

A.Feqadel psixopatiyası olan və olmayan şəxslər ilə tədqiqat apararaq, intellektual səviyyənin və psixopatiyanın kriminogen mexanizmlərini öyrənmişdir. Belə ki, intellektual səviyyəsi yüksək olan psixopatiyalı məhkumların seriyalı və düşünülmüş planlı cinayətlər törətdiyini, intellektual səviyyəsi aşağı olan psixopatiyalı məhkumların isə xuliqanlıq, oğurluq və narkotik maddə istifadəsi kimi əməllər törətdiyini müəyyən etmişdir (Fegadel, Jennings, 2016). Məhkumların patopsixoloji simptomlarını təhlil etməklə cinayət əməlinin motivini müəyyən etmək mümkündür. Qeyd olunanları nəzərə alsaq probasiya nəzarətinə alınan məhkumlar arasında intellektual səviyyəsi aşağı olan psixopatiyalı məhkumların çoxluq təşkil etməsi gözləniləndir.

A.Feqadel intellektual səviyyəsi yüksək olan və psixopatologiyası olmayan məhkumların azlıq təşkil etdiyini (11%) və bu məhkumların ehtiyatsızlıqdan cinayət törətdiyini müəyyən etmişdir (Fegadel, Jennings, 2016). K.M.Beaver məhkumların intellektual səviyyəsi ilə cinayət davranışının reqressiya təhlilini aparmış, aşağı intellektual səviyyə və zəif əqli geriliyin cinayət davranışı riskini artırdığını müəyyən etmişdir (Beaver, Wright, 2011).

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkum ilə (Cinayət məəcəlləsi maddələr: 126; 127; 128; 131; 133; 177; 178; 185; 206; 221; 234; 306; 320) aparılan intellekt testinin (Raven Matrislər) nəticələrinə əsasən 29% məhkumda zəif əqli gerilik (c.m. maddələr: 127; 128; 177; 221; 234) olduğu müəyyən edilmişdir ($m= 71.1$; $sd=1.1$).

Amneziya

Məhkumlarda yaşanan cinayət hadisədən sonra patopsixoloji simptom olaraq amneziya vəziyyəti müşahidə oluna bilər. Cinayət hadisəsində amneziya yüksək qiymətli ideyalar nəticəsində yarana bilər. Bununla belə, məhkumların bir çoxunda heç bir açıq-aydın müsbət simptomlar (halusinasiyalar) müşahidə edilmir, lakin aşkar motivi olmayan zorakı davranış müşahidə olunur (Bourget, Whitehurst, 2007). K.A.Nolan və həmkarlarının psixopatiyalı məhkumlar ilə aparılan diaqnostik qeydlərinin faktor təhlilindən alınan nəticələr göstərir ki, müsbət patopsixoloji simptomlar cinayət işlərinin təxminən 20%-ni təşkil edir (Nolan, Czobor və baş. 2003) Məhkumların 73%-i nə üçün cinayəti törətdiyini dəqiq ifadə edə bilmir və xatırlamadığını qeyd edir. Tədqiqatçılar neqativ simptomlar arasında amneziyanı yüksək qiymətli ideyalar ilə əlaqələndirirlər (Bourget, Whitehurst, 2007). Yüksək qiymətli ideyalar tədricən intiqam əhval-ruhiyyəsi yaratmış olur və belə olan halda məhkumlar qurbanlarının hərəkətlərini yanlış anlayırlar (İsmayılov, 2013). Cinayət hadisələrində psixotik epizod səbəbi ilə də amneziya müşahidə oluna bilər.

C.P.Malumquist məhkum kişilər ilə aparmış olduğu araşdırmalarında müəyyən etmişdir ki, 39% məhkumda cinayət zamanı psixotik elementlər mövcud olub və sonradan onlar hadisənin elementlərini xatırlamaqda çətinlik çəkiblər (Charlson, F., Ommeren və baş., 2019). Cinayət hadisələri üçün amneziya cinayət məsuliyyəti kontekstində aktualığı ilə bağlı mühüm hüquqi nəticələrə malikdir. Məhkəmə psixiatrları və digər psixi sağlamlıq mütəxəssislərindən müttəhim-lərdə amneziya ilə bağlı ekspert rəyi vermələri tələb olunur.

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkumun 21%-də hadisənin ümumi elementlərini tam xatırlamadığı müəyyən edilmişdir (c.m. maddələr: 127; 128; 131; 221).

Apatiya

Vaxtından əvvəl azadlığa buraxılan və probasiya nəzarətinə verilən məhkumlarda ən çox müşahidə olunan patopsixoloji simptom apatiyadır (Bate, Boduszek və baş., 2014). Bu məhkumlar sosial həyata uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Heç kimə güvənmir və özlərini sosial əlaqələrdən uzaqlaşdırır, cəmiyyətdən təcrid etməyə çalışırlar. Məhkumlarda apatiya

linik depressiyaya çox bənzəyir (Haney, 2002). Qadın məhkumlarda kişi məhkumlara nisbətən apatiya simptomları daha çox müşahidə olunur. Bu məhkumların reabilitasiyaya cəlb edilməsi ilə simptomları aradan qaldırmaq mümkündür.

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkumun 62%-də apatiyanın əlamətləri müşahidə edilmişdir (c.m. maddələr: 126; 127; 128; 131; 221; 234).

Angedoniya

Angedoniya simptomları adətən maddə asılılığı olan şəxslərdə daha çox müşahidə olunur (Crighton, Tow, 2005). Narkotik maddə istifadəsinin başlanğıcında müşahidə olunan artan gedonik reaksiyalar insanları narkotiklərdən planlılıqlarından daha uzun müddət istifadə etməyə sövq edir. Travmatik təcrübə nəticəsində yaranan həm “ilkini” konstitusiya ilə şərtlənmiş, həm də “ikinci dərəcəli” angedoniya narkomaniyaya meyillilik hesab edilə bilər. Çox güman ki, bu əlaqə ikitərəflidir: bir tərəfdən, angedoniya maddə asılılığının inkişafından əvvəl olur, digər tərəfdən, asılılıq özü də angedoniya simptomlarının tədricən artmasına səbəb olur. Angedoniya narkologiya sahəsində mühüm yer tutan nozoloji qeyri-spesifik patopsixoloji simptomdur. Narkomaniyadan məcburi müalicə təyin edilmiş şəxslərə ölkəmizdə probasiya nəzarəti həyata keçirilir. Angedoniya simptomlarının probasiya nəzarəti olan bu məhkumlarda müşahidə edilməsi gözlənilən haldır (Crighton, Tow, 2005). Narkomaniyadan müalicə almış məhkumlarda açıq-aşkar angedoniya simptomlarının olması risk faktoru və narkomaniyanın residivinin proqnozlaşdırıcılarından biri kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, bu məhkumlarda profilaktika strategiyası çərçivəsində mühüm reabilitasiya işləri psixoloji və tibbi sahədə aparılmalıdır.

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkumun 26%-də angedoniya əlamətləri müşahidə edilmişdir (c.m. maddələr: 126; 127; 128; 131; 221; 234).

Nəticə

Patoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri insanın uyğunlaşma imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə daraldır və buna görə də böyük kriminogen təsirə malikdir. Cinayət davranışının genезisi və mexanizmində psixopatologiyanın yeri onun şiddətindən asılıdır. Psixopatologiyalı şəxslərin cinayət əməlini törətmə ehtimalı digər insanlara nisbətən daha çoxdur, lakin bu o demək deyil ki, bütün psixopatologiyalı şəxslər cinayət törədir və ya bütün cinayət törəyənlərin psixopatologiyası var (Bayramov, Əliyev, 2012). Psixi cəhətdən sağlam məhkumlar arasında da illər ərzində tədricən mənfi sosial təsirlər nəticəsində “psixopatik” davranış tərzini, psevdopsixopatik “reaksiya nümunəsi” yaranır (Charlson, Ommeren və baş., 2019). Bu halları həmişə psixopatik şəxslərin zahiri oxşar davranışlarından ayırmaq lazımdır, onların mövcud anomaliyaları yalnız cinayət

mühiti ilə uzun müddət təmasda olduqda antisosial münasibətlərlə tamamlanır. Klinik simptomlar müəyyən edilmiş pozuntuların dolayı ifadəsidir, halbuki norma və patologiyada psixi funksiyaların formalaşmasının şaquli iyerarxiyasının aşağı səviyyəsinə aid olan patopsixoloji simptomlar bu pozuntulara xas olan birbaşa səbəb-nəticə əlaqələrini daha çox əks etdirir.

Məhkumlarla patopsixoloji müayinənin aparılması və məhkumlarda patopsixoloji simptomların izlənməsi zəruridir. Kriminoloji və patopsixoloji tədqiqatların aparılması, xüsusilə probasiya fəaliyyətində psixoloji işin təşkili üçün faydalı ola bilər (Crighton, Tow, 2005). Cinayət prosesində patopsixoloji məlumatların qeydə alınması vacibdir. Məhkumların şəxsiyyətinin öyrənilməsi cinayət davranışını aydınlaşdırmaq, islah tədbirlərini hazırlamaq və reabilitasiya işlərini aparmaq üçün əhəmiyyətlidir. Probasiya xidmətində məhkumlarda diferensial diaqnostika məqsədləri üçün istifadə oluna bilən, psixi pozuntuların bir çox əlamətlərini müəyyən etməyə kömək edən patopsixoloji müayinə praktiki baxımdan faydalıdır (Crighton, Tow, 2005). Bakı şəhər Probasiya İdarəsində bir ay müddətində 34 nəfər məhkum ilə aparılan psixoloji konsultasiya zamanı onlarda əqli gerilik, amneziya, apatiya və angedoniya patopsixoloji simptomların olduğu müşahidə edilmişdir. Patopsixoloji müayinənin məlumatları köməkçi xarakter daşıyır və onların dəyəri klinik müşahidənin nəticələri ilə və bəzi hallarda digər laboratoriya tədqiqatlarının nəticələri ilə (məsələn, elektroensefaloqrafiya) müqayisə edildikdə aşkar edilir. Məhkumlarda psixi pozuntunun dərəcəsini və intellektual tənəzzülü təyin etmək mümkündür. Bundan əlavə, patopsixoloji müayinə reabilitasiya tədbirlərinin qurulmasında pozuntunun strukturunun rolu, məhkumun psixoloji vəziyyətindəki dəyişiklikləri, onun iş qabiliyyətinin dəyişməsini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alır, bu da məhkumun sosia-psixoloji adaptasiyası üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası, Psixoloji yardım haqqında qanun [URL: <https://e-qanun.az/framework/41280>]
2. Bayramov, Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. - Bakı, 2012, - 656 s.
3. İsmayılov, N.V. Psixiatriya. - Bakı, - 2013, - 528 s.
4. İsmayılov, N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. - Bakı, 2008, - 416 s.
5. Алмазов, Б. Правовая патопсихология. – Вологда, 2019, - 329 с.
6. Загорная, Е.В. Основы патопсихологии. - Москва, 2018, - 209 с.
7. Колесник, Н.Т., Орлова, Е.А. Нейро и патопсихология. Патопсихологическая диагностика. 2021, - 241 с.
8. Образцов, В.А., Богомолова, С.Н. Криминалистическая психология. - Москва, 2014, - 273 с.
9. Ситковская, О.Д., Андрианов, М.Семенович., Кроз М.В. Криминальная психология. - Москва, 2024, - 276 с.
10. Bate, C, Boduszek, D, Dhingra, K, Bale, C. Psychopathy, intelligence and emotional responding in a non-forensic sample: an experimental investigation // The Journal of Forensic

- Psychiatry & Psychology 3;25(5). 2014, - p. 600-612
11. Beaver, K.M., Wright, J.P. (2011) The association between county-level IQ and county-level crime rates // *Intelligence* 39. p. 22-26
 12. Bourget, D., Whitehurst, L. Amnesia and Crime // *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law* 35 (4). 2007, - p. 469-480
 13. Charlson, F., Ommeren, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H., Saxena, S. New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis.// *Lancet* 394. 2019, - p. 240-248
 14. Crighton, D., Tow, G. *Psychology in Probation Services*. Oxford, 2005, - 186 p.
 15. De Ribera, S., Kavish, O., Katz, N., Boutwell, B. Untangling intelligence, psychopathy, antisocial personality disorder, and conduct problems: A meta-analytic review // *European journal of personality*, 33(5), 2019, - p. 529-564
 16. Fegadel, A., Jennings W. Intelligence (IQ) and Crime // *The Encyclopedia of Crime and Punishment*. 2016, - p. 1-9
 17. Haney, C. The Psychological Impact of Incarceration: Implications for Post-Prison Adjustment. // *From Prison to Home Conference (January 30-31, 2002)*. 2002, - p. 77-92
 18. Nolan, K.A., Czobor, P., Roy, B.B. Characteristics of assaultive behavior among psychiatric inpatients // *Psychiatr Services* 54. Washington, 2003, - p. 1012-1016
 19. Schwartz, J.A., Savolainen, J., Aaltonen, M., Merikukka, M., Paananen, R., Gissler, M. Intelligence and criminal behavior in a total birth cohort: An examination of functional form, dimensions of intelligence, and the nature of offending// *Intelligence* 51. 2015, -p. 109-118

НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ПАТОПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ СИМПТОМАМИ У ЗАКЛЮЧЕННЫХ, НАХОДЯЩИХСЯ ПОД ПРОБАЦИОННЫМ КОНТРОЛЕМ

С.Н.АЛИЕВА, А.С.МУТАЛЛИМЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Психопатологии снижают устойчивость к влиянию конфликтных ситуаций, затрудняют развитие общественно полезных качеств личности, в частности, ее адаптацию к внешней среде, ослабляют механизмы внутреннего контроля, сужают и варианты поведения, создают основу для импульсивных, случайных, незапланированных, в том числе противоправных действий. Все эти факторы негативно влияют на личность и также могут привести к преступному поведению. Психопатология может протекать скрытно и восприниматься окружающими как странности характера, неуравновешенность, сварливость и т. д. Сущность психопатологических симптомов трудно понять без патопсихологического и патофизиологического анализа явлений, лежащих в их основе. В свою очередь, патопсихологический анализ невозможен без точного клинического описания личности преступника. Необходимо изучение психологической сущности, психологических закономерностей и механизмов влияния патопсихологических симптомов при совершении преступных деяний. В статье проанализированы патопсихологические симптомы, наблюдавшиеся при психологическом консультировании 34 осужденных службы пробации в течение 1 месяца.

Ключевые слова: служба пробации, психопатология, патопсихология, патопсихологические симптомы, юридическая психология, личность заключенного

OBSERVATION OF PATHOPSYCHOLOGY SYMPTOMS IN PROBATION CONTROL PRISONERS

S.N.ALIYEVA, A.S.MUTALLIMZADA

SUMMARY

Psychopathologies reduce resistance to the influence of conflict situations, hinder the development of socially beneficial personality traits particularly adaptation to the external environment weaken internal control mechanisms, limit behavioral options, and create a foundation for impulsive, random, and unplanned actions, including illegal ones. All these factors negatively affect personality and may also contribute to criminal behavior. Psychopathology can manifest covertly and be perceived by others as peculiarities of character, emotional instability, quarrelsomeness, etc. The nature of psychopathological symptoms cannot be fully understood without a pathopsychological and pathophysiological analysis of the underlying phenomena. In turn, pathopsychological analysis is impossible without an accurate clinical description of the criminal's personality. It is essential to study the psychological essence, patterns, and mechanisms by which pathopsychological symptoms influence the commission of criminal acts. The article analyzes pathopsychological symptoms observed during psychological counseling of 34 convicted probation service prisoners over the course of 1 month.

Keywords: probation service, psychopathology, pathopsychology, pathopsychological symptoms, legal psychology, prisoner's personality

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Əliyev Z.H., Rəhimova M.S.**

Layihli həyat hüququnun əsas elementi kimi sosial müdafiənin nəzəri əsası, universal standartları və mənbələri..... 5

Abbasova F.M., Xəlilov K.İ.

Kibercinayətkarlıqla mübarizənin hüquqi əsasları: mövcud problemlər və həll yolları..... 26

Səlimov K.N.

Cinayət işlərinin araşdırılmasında baxış zamanı sübut məlumatlarının əldə edilməsində kriminalist ekspertinin rolu..... 40

İsmayılov R.R.

Konstitusiyə nəzarətinin modelləşdirilməsinin metodoloji paradigmasının dəyişdirilməsi məsələsinə dair 51

Qasimov Ə.Ə.

Dövlət ittihamçısı, vəkil və hakimin məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin təmin edilməsi..... 64

Mehdiyev N.H.

İnsan hüquqları kontekstində ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vacib məsələ kimi 75

Cəfərov İ.H.

Məhkəmə presedenti və onun beynəlxalq hüquqa təsiri..... 80

PSIXOLOGİYA**Əliyeva S.N., Mütəllimzadə A.S.**

Probasiya nəzarətində olan məhkumlarda patopsixoloji simptomların müşahidəsi..... 87

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Алиев З.Г., Рагимова М.С.

Теоретические основы, общеобщие нормы и источники социальной защиты как основополагающего элемента права на достойную жизнь 5

Аббасова Ф.М., Халилов К.И.

Правовые основы борьбы с киберпреступностью: актуальные проблемы и пути решения 26

Салимов К.Н.

Роль эксперта криминалиста в получении доказательственной информации при осмотре места происшествия 40

Исмаилов Р.Р.

К вопросу о смене методологической парадигмы моделирования конституционного контроля 51

Гасымов А.А.

Обеспечение принципов уголовного судопроизводства при осуществлении судебной речи государственным прокурором, адвокатом и судьей 64

Мехтиев Н.Г.

Обеспечение экологической безопасности в контексте прав человека является важным вопросом 75

Джафаров И.Х.

Судебный прецедент и его влияние на международное право 80

ПСИХОЛОГИЯ

Алиева С.Н., Муталлимзаде А.С.

Наблюдение за патопсихологическими симптомами у заключенных, находящихся под пробационным контролем 87

CONTENTS

LAW

Aliyev Z.H., Rahimova M.S.

Theoretical basis, universal standards and sources of social protection as a fundamental element of the right to a dignified life 5

Abbasova F.M., Khalilov K.I.

Legal basis of combating cybercrime: current problems and solutions..... 26

Salimov K.N.

Problems of improving forensic activities in the investigation of criminal cases 40

Ismayilov R.R.

Towards a change in the methodological paradigm of modelling constitutional control..... 51

Gasimov A.A.

Ensuring the principles of criminal procedure during the implementation of court speech by the state prosecutor, lawyer and judge..... 64

Mehdiyev N.H.

Ensuring environmental security in the context of human rights as an important issue 75

Jafarov I.H.

Judicial precedent and its impact on international law 80

PSYCHOLOGY

Aliyeva S.N., Mutallimzada A.S.

Observation of pathopsychology symptoms in probation control prisoners 87

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 05.05.2025
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 6,5 ç.v. Sayı 100.
BDU Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az
www.bsu.edu.az